

Taşradan Meşrutiyet'e Bakış: II.Meşrutiyet Döneminde Aydın Sancağı (1908-1918)

Günver GÜNEŞ

Adnan Menderes Üniversitesi

GÜNEŞ, Günver, *Taşradan Meşrutiyet'e Bakış: II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Sancağı (1908-1918)*. CTAD Yıl 6, Sayı 11(Bahar 2010), 5-43.

Osmanlı sosyal, siyasal ve kültürel yapısındaki dönüşümün bir ibaresi olan II. Meşrutiyet döneminin kargaşa ortamına Aydın kenti küçük bir örnektir. Meşrutiyet'in yeniden ilânı tüm Osmanlı topraklarında olduğu gibi Aydın'da da halk tarafından coşkuyla karşılanırsa da, içte ve dışta cereyan eden bir takım gelişmeler sonucu bu sevinç kısa bir süre zarfında yerini hüzne bırakmıştır. Osmanlı Devleti'nin tebaası II. Meşrutiyet'le birlikte sağlanan özgürlüklerin bir sonucu olarak, toplumsal tepkinin nasıl gösterileceğini öğrenmiştir. Halk toplantı, gösteri, miting, boykot kavramlarıyla bu dönemde tanışma fırsatı bulmuştur. Aydın halkı da tüm Osmanlı ülkesinde olduğu gibi, Bosna-Hersek, Girit, Edirne ve Trablusgarp'ın elden çıkışını ve I. Dünya Savaşı sırasında İtilaf devletlerinin Osmanlı devletine karşı izlediği yayılmacı ve saldırgan politikası karşısında tepkisini miting ve boykotlarla göstermiştir. Dönemin etkin siyasal hareketlerinin faaliyet alanlarından biri olan Aydın kenti, aynı zaman diliminde yönetsel sorunlarla da boğuşmuş, idarecilerinin sık sık değiştiğine tanık olunmuştur. 20. yüzyıl başlarında toprağının verimli ve zengin olmasına karşın, yaşayan insanların yoksulluk içinde bulunduğu Aydın'da eğitim ve kültürel alanda gerilik hemen dikkati çekmekteydi. Bunun yanı sıra, Meşrutiyet'le beraber canlı başlayan basın-yayın hayatı, Aydın'da da gelişmeye başlamış ve birçok gazete ve dergi okuyucusu ile buluşma çabasına girmiştir. Yunan işgali esnasında büyük yara alan Aydın'ın kültür ve sanat yaşamı, Cumhuriyet idaresi eliyle daha canlı bir hâle getirilmiştir. Aydın siyasal partilerle ve seçimlerle yaklaşık yüz yıl önce tanışmış olmasının yanı sıra, Hocaşâde Süleyman (Bilgen) ve Mehmet Ubeydullah (Hatipoğlu) gibi ileri gelen etkili siyasal şahısları, Millî Mücadele döneminde ve modern Türkiye'nin oluşumunda büyük katkı sağlamışlardır. Bu çalışma, II. Meşrutiyet'in Aydın'da halk tarafından nasıl karşılandığını, kentin 20. yüzyıl başlarında içinde bulunduğu siyasal ve sosyal kargaşayı ve Osmanlı'nın siyasal, sosyal ve kültürel değişim ve dönüşüm projesi olan Meşrutiyet'in bir Anadolu şehrine etkilerini yansıtmaktadır.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, Aydın Sancağı, siyaset, kültürel ve sosyal yaşam.

GÜNEŞ, Günver, *A Look at the Constitutional Monarchy from the Province: Aydın Sanjak in the Second Constitutional Period (1908-1918)*. CTAD Year 6, Issue 11(Spring 2010), 5-43.

City of Aydın is a little example of the chaotic atmosphere of the Second

Constitutional Period, which was a symbol of the transformation in Ottoman social, political and cultural structure. Even though re-declaration of the Constitutional Period made people of Aydın enthusiastic like any places in the Ottoman territory, the condition was replaced by sadness in a short period of time due to some interior and exterior events. Ottoman society learnt how to make a social reaction thanks to the peaceful atmosphere of the Second Constitutional Period. The people for the first time had a chance to meet the activities like assembly, demonstration, meeting, and boycott. The people of Aydın like all in Ottoman empire showed their reactions against loosing Bosnia and Herzegovina, Crete, Edirne and Trablusgarp; and the Entente Powers' invading and aggressive policies against the Ottoman State during the First World War by meeting and boycott. Aydın was one of the cities where effective political events of the period took place, struggled also with administrative problems at the same time; changes of the administrators were seen more often. At the beginning of the 20th century in spite of fertile and productive fields, undeveloped educational and cultural activities attracted attention easily in Aydın where people were living in poverty. Moreover, the press that became widespread owing to the declaration of the Second Constitution developed in Aydın, too and lot of newspapers and magazines began to make an effort to meet the readers. Cultural and artistic life of Aydın that was fully destroyed by the Greek occupation was renovated in the Republican Era. Aydın as well as being acquainted with civil policy making approximately a hundred years ago, whose effective political notables like Hocazâde Süleyman (Bilgen) and Mehmet Ubeydullah (Hatipoğlu) did great works in not only in Independence War Era but also during the formation of the modern Turkish Republic as nation-state.

This study examines what the people thought about the Second Constitutional Monarchy Period in Aydın, disorder political and social situation of Aydın at the beginning of the 20th Century, and how the Constitutional Monarchy Period, which was an Ottoman political, social and cultural change and transformation project, affected such an Anatolian city like Aydın.

Key Words: The Second Constitutional Monarchy, Aydın, civil politics, cultural and social life in Aydın.

Giriş**

II Meşrutiyet dönemi, neredeyse otuz yıllık istibdat döneminin ardından Osmanlı Anayasası'nın 24 Temmuz 1908'te yeniden ilân edilmesiyle başlayan dönemi içermektedir. Toplam 14 yıl süren bu dönemde Osmanlı devleti İttihad ve Terakki'nin ülkenin kurtuluşu adına sergilediği millî program, parlamenter demokrasi, seçim, siyasî parti, askerî darbe ve diktatörlük olgularıyla tanışıp bu olguları tartışmış, Balkan ve I. Dünya Savaşı gibi iki büyük savaş yaşamış ve 600

** Bu çalışma, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi tarafından 28-30 Mayıs 2008 tarihlerinde Ankara'da düzenlenen "Jön Türk Devriminin 100. Yılı Uluslararası Kongresi"nde tarafımızdan bildiri olarak sunulmuştur. Burada genişletilmiş ve yeni arşiv kaynaklarıyla güncellenmiş biçimiyle makale olarak yayınlanmaktadır.

yıllık imparatorluğun dağılmasına tanık olmuştur. Aydın Vilâyeti ve ona bağlı Aydın Sancağı söz konusu bu dönemde ekonomik yönden gelişmişliği, yatırımlar ve doğal kaynaklar yönünden zenginliği nedeniyle büyük devletlerin dikkatini çeken imparatorluğun seçkin bölgelerinden biriydi.¹

Aydın Sancağı'nın bütününe gözetmeyi hedefleyen bu çalışma II. Meşrutiyet'in ilânı süreci, yarattığı yankılar ve siyasal- toplumsal niteliği hakkında tezler üretirken, siyasal yaşamın kurumla ideoloji, bilinçle kendiliğindenlik bileşiminin çözümlenmesinde taşra boyutundaki değişimi ve özelden Aydın sancağındaki kent ve kasabaların toplumsal-ekonomik yapılanmaları ile ürettikleri kültürel- siyasal gelenekleri ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

1908'e Gिरerken Aydın Sancağı

İdarî açıdan Aydın Vilâyetine bağlı olan Aydın Sancağı kuzeyinde İzmir ve Saruhan Sancakları, doğusunda Denizli, güneyinde Menteşe Sancağı batısında İzmir Sancağı ve Adalar Denizi ile çevrilidir. Merkez kazası dışında Nazilli, Söke, Bozdoğan, Çine kazalarının bağlı bulunduğu Aydın Sancağı'nın aynı zamanda 17 nahiyesi vardır.²

Mutasarrıflıkla yönetilen Aydın Sancağı'nın 1908 yılında en yüksek yöneticisi Mutasarrıf Mehmet Ali Paşa idi. Sancak yönetiminde Naib Cemil Efendi, Müftü Mehmet Emin Efendi, Muhasebeci Cemil Bey, Tahrirat Müdürlüğü'nde de Mahmut Raci Beyler görev yapıyorlardı.

Aydın kazasında mevcut bina durumu ise dönemin kaynaklarında şu şekilde belirtilmiştir. Hane: 9621, Dükkân: 1777, Han: 45, Hamam: 8, Un Değirmeni: 27, Fabrika: 7, Tasirhane:29, Hükûmet Konağı: 1, Debboy-u Hümayun: 1, Hapishane: 1, Karakolhane: 3, Daire-i Askeriye: 1, Redif Debboy: 1, Telgrafhane:1, Duyun-u Umumiye İdaresi: 1, Ziraat Bankası: 1, Reji İdaresi: 1, Maarif İdaresi: 1, Cami: 125, Mekteb-i İdadî: 1, Tekke Zaviye: 1, Manastır: 5, Metropolidhâne: 1, Ziraat ve Ticaret Odası: 1, Gureba Hastanesi: 3, Daire-i Belediye: 1, Havra: 1, Kilise: 4, Debbaghane: 101, Kiremithâne: 5, Zükur İbtidâî Mektep: 4, İnas İbtidâî Mektep: 2, Hapishâne Mektebi: 1³

Sancak 248 bin nüfusuyla Batı Anadolu Bölgesi'nde İzmir'den sonra en önemli nüfus yoğunluğu taşıyan bir çevreye sahipti. Nüfusun çoğunluğunu Müslüman tebaa oluşturuyordu. Gayrimüslimlerin varlığı daha çok kent ve kasabalarda özellikle Aydın, Nazilli, Söke gibi gelişmiş modern yaşamın daha fazla hissedildiği yerleşimlerde dikkat çekiyorlardı. Özellikle Rum nüfus kıyı kesimlerde yoğunlaşmıştı. Aydın Sancağı genelinde yaşayan toplam 26 bin

¹ Sabri Sürgevil, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi Aydın Vilayeti", *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri'nden (Ankara, 22-26 Eylül 1986) Ayır Basım*, IV. Cilt, Türk Tarih Kurumu, 1993, s.1539.

² *1326 Senesi Aydın Vilâyeti Salnâmesi*, İstanbul, 1328, s.445.

³ Aynı eser, s.442.

Rum'un yarından fazlası Söke ve çevresine yerleşmişlerdi.⁴ Yahudiler ağırlıklı olarak Aydın Kaza merkezine toplanmışlardı. Sancakta 766 olan Ermeni nüfusunun en fazla bulunduğu kaza 497 ile Nazilli idi. Gayrimüslimlerin kırsal kesimde sayıları neredeyse hiç yoktu. Çine, Karacasu, Bozdoğan bölgelerinde Rum, Ermeni, Yahudi nüfusu bir elin parmakları nispetinde azdı.

Aydın Sancağı Nüfusu (Köyler dahil)		Aydın Şehri Nüfusu
Müslüman	217.886	36.780
Rum	26.710	4.769
Yahudi	2.881	2.490
Ermeni	766	201
Katolik-Ecnebî	65	65
Toplam	248.308	44.305

Tablo 1: 1908 yılı Aydın Sancağı Nüfusu

İmparatorluk 20. yüzyıla bir dizi iç ve dış sorunla girerken, Osmanlı Anadolu Taşrasını da gündelik yaşamın getirdiği yönetsel, toplumsal, ekonomik pek çok sorunla boğuşuyordu. Aydın Sancağı da II. Meşrutiyet dönemine kent ve kasabalarda tabii afetler, sağlık sorunları, şehir yerleşim sorunları gibi pek çok problemi bünyesinde taşıyarak girmiştir. Bölgenin öncelikli sorunlarından biri ve belki de en önemlisi bitmek tükenmek bilmeyen yangınlardı. Ahşap binalar nedeniyle kentte çıkan küçük yangınlar bile birer felakete dönüşerek ev, dükkân ve mabetleri yok etmiştir. 1908-1918 yıllarında dönemin İzmir gazeteleri ve Osmanlı arşiv belgelerinde Aydın, Nazilli ve Söke'de büyük zararlar veren birçok yangın haberi bulunmaktadır.⁵ 1908 ve 1910 yıllarında Aydın kent merkezinde çıkan yangınlar belediyenin acizliği nedeniyle kısa sürede büyüyerek kentte ciddi tahribata yol açmıştır.⁶ 4 Nisan 1910'da Aydın'ın Yahudi Mahallesi'nde çıkan yangında 35 dükkân ve mağaza yanarken,⁷ 1911 yılında yine

⁴ Rum Cemaati ile Müslümanlar arasındaki ilişkiler II. Meşrutiyet döneminde iyi bir seyir izlemiş olmasına karşın zaman zaman gerginlikler de yaşanmıştır. Bunlardan en önemlisi Girit olayları sırasında Yunanistan'ın boykot edilmesi ile 1914 yılında İttihad ve Terakki'nin önlemlerine karşın yaşanan Rum göçü idi. Haziran 1914 de Aydın, Nazilli, Atça gibi yerleşim yerlerindeki Rum nüfus göç etmek amacıyla trenle İzmir'e gelmişlerdir. "Aydın'da", *Abenk*, 21 Haziran 1914.

⁵ *Abenk*, 25 Haziran 1908, *Abenk*, 9 Teşrin-i evvel 1910, BOA DH.MKT 1260/56 12.Ca.1326; BOA DH. MTV 43/23, 26.N.1329.

⁶ Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008, s.253

⁷ *Abenk*, 6 Nisan 1910.

Yahudi Mahallesi'nde çıkan bir başka yangında 3 sinagog, 146 ev ve dükkân kül olmuştur.⁸

Sancak merkezi Aydın'ın yaşadığı önemli sorunlardan bir diğeri kent içinden geçen Tabakhâne Deresi ve onun neden olduğu sorunlardı. Kentin en saygın yeri olan Hükümet Caddesi derenin yarattığı sel suları nedeniyle çamurdan geçilmiyordu.⁹ Aydın ve Nazilli'de özellikle Müslüman mahallelerindeki su yollarının yağmurlu havalarda yarattığı sel tehlikesi 1910'lu yıllarda gazetelere en çok haber olan konuların başında geliyordu.¹⁰

Aydın Sancağı'nda yer alan kent ve kasabalardaki pislik, harap durumdaki eski mahaller ve sağa sola atılmış olan çöplerin yarattığı sağlık sorunları da vardı. Aydın Sancağı'nda 1910'lu yıllarda Kuyucak'tan Germencik hattına kadar olan demiryolu güzergâhındaki hemen tüm yerleşimler kolera salgınıyla boğuşuyordu. Resmî raporlar ve dönemin basınının belirttiğine göre alınan bütün önlemlere rağmen 1911 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında Aydın Sancağı genelinde çok sayıda kişi koleradan yaşamını yitirmişti.¹¹

Bütün bu saydığımız önemli sorunlara rağmen Meşrutiyet döneminde Aydın Sancağı'nda yerel yöneticiler ve merkezî yönetim kentlerin altyapısı ve düzenlemeleriyle gerçekten ilgilendiler. Yerleşim alanlarının içinde kalan mezarlıkların kaldırılıp park bahçelere dönüştürülmesi, istasyonlara giden yollar üzerinde yeni binaların inşası, kent merkezlerinde uygun arsalarla yeni hükümet binalarının yapılması bu dönemin modern yaşam tarzına ulaşmaya yönelik kayda değer faaliyetlerindendi. 1910'lu yıllarda kentlerin çehresi değişirken, yeni kurulan mahallelerle nüfus oranlarında da önemli artış yaşanmıştır. Bunda Balkan Savaşları sonrası gerçekleşen göçlerin büyük etkisi olmuştur. Özellikle Makedonya'dan gelen muhacirler farklı bir yer tutmaktaydı. Bu muhacirlerin Aydın Vilâyeti'nde daha önceleri Rumların yoğun olarak yaşadıkları yörelere iskân edilmeleri dönemin siyasal çekişme ortamı içinde yeni olayları da

⁸ *Abenk*, 27 Ağustos 1911, ayrıca Henri Nahum, *İzmir Yahudileri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.38.

⁹ Dönemin yerel basınında en çok şikâyet edilen konulardan birisi yağmur ve sel sulanının yarattığı pislik ve peşinden gelen salgın hastalıklardı. Bkz. *Abenk*, 24 Kanun-ı Sâni 1908.

¹⁰ Saadet Tekin, *Tanzimattan Cumhuriyete Nazilli*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi (İzmir, 1997), s.60–61.

¹¹ *Abenk*, 4 Kanun-ı Evvel 1910, *Abenk*, 18 Ağustos 1911, *Abenk*, 26 Kanun-ı Sâni 1913. BOA DH.İD, 50-2/21, 19.Ş.1329, Dönemin kaynakları incelendiğinde salgın hastalıkların Aydın Sancağı ile sınırdı kalmayıp İzmir'de de yoğun bir şekilde görüldüğü gözlenecektir. Bkz. Sabri Yetkin, "Kolera Günlerinde İzmir", *İzmir Kent Kültürü Dergisi*, Sayı 3 (Mart 2001), s.7-19. Yine kolera salgınına tedbir olarak finncılara madenî para alıp verirken, paraları eczalı sudan geçirme mecburiyeti getirilmişti. Bkz. Sabri Sürgevil, *II. Meşrutiyet Döneminde İzmir*, İBB Kent Kitaplığı Yayınları No: 62, İzmir, 2009, s.72.

beraberinde getirmiştir.¹² Nitekim Aydın'daki Meşrutiyet Mahallesi bu göçler sonucu oluşan bir mahalle idi.¹³

II. Meşrutiyet'in Aydın'da İlânı

Meşrutiyet'in ikinci kez ilânı tüm imparatorluk coğrafyasında olduğu gibi Aydın'da büyük coşkuyla karşılanmıştır. Bu bir sürpriz değildi. İttihad ve Terakki 1907 yılından itibaren örgütlenme konusunda Dr. Nazım Bey'in büyük gayretleriyle Aydın ve çevresinde ciddi bir yapılanma içerisinde olmuştur. Nitekim Meşrutiyet'in ilânı haberi Vilâyet merkezi İzmir'den hemen sonra Aydın'da çok çabuk duyulmuş, kentteki İttihadçılar vasıtasıyla kısa sürede vilâyetin geneline yayılmıştır. Meşrutiyet ilân edilir edilmez ilk iş olarak Aydın hapishânesinin kapıları açılmış, bütün mahpuslar serbest bırakılmıştır.¹⁴ Şehir göğüslerine kırmızı-beyaz kurdeleler takılmış olan Aydınlı gençler tarafından baştanbaşa süslenmiştir. 27 Temmuz 1908 Pazar günü Rum, Ermeni, Yahudi, Müslüman bütün ahali, hükûmet memurları ve askerî zabitanın katıldığı büyük bir kalabalık akşam saati 11.00 civarında Kepez sırtlarında İttihad ve Terakki'nin önderliğinde Meşrutiyet kutlamaları gerçekleştirilmiştir. Tören alanı Osmanlı bayrakları ve kısa sürede yapılmış olan bir zafer takıyla süslenmişti. *Abenk* gazetesi muhabinine göre Meşrutiyet kutlamalarında 10-15 bin civarında Aydınlı tören alanında toplanmıştı. Kalabalık Maarif Musiki Topluluğu'nun çaldığı güzel parçalarla eğlenmişti. Gece saat üçe kadar beraber olan halk dağılmayarak doğruca Hükûmet Konağı'na yönelmiş burada mutasarrıf Mehmet Ali Paşa'nın Konağı önünde toplanmıştır. Konak önünde toplanan Aydınlılar burada avazı çıktığı kadar haykırarak sevinç içinde birbirlerini kucaklamışlardır. 'Yaşasın Padişah Efendimiz', 'Yaşasın Osmanlı İttihad Cemiyeti', 'Yaşasın Vatan-Millet Ebediyen payidar olsun Adaletle Hürriyet' tezahüratları ortalığı inletirken, müzik eşliğinde topluluk Aydın merkez mahallerini dolaşmış, kutlamalar sabaha kadar devam etmiştir.¹⁵ Kutlamaların ardından Aydınlılar İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne 29 Temmuz tarihli bir telgraf çekmişlerdir.

İttihad ve Terakki'ye bağlılık mesajı içeren benzer kutlama telgrafları Nazilli, Söke, Kuşadası, Çine, Karacasu, Germencik'ten de gönderilmiştir.¹⁶ Ağustos ayının ilk haftası ise Aydın ileri gelenlerinden oluşan 150 kişilik bir heyet trenle İzmir'e gelmiş, burada yapılan Meşrutiyet şenliklerinde hazır bulunmuşlardır.¹⁷

¹² Sürgevil, agm., s.1545.

¹³ Hüseyin Hilmi Bayındır- Fehmi Poyrazoğlu, *Aydın Kenti Tarihi, Coğrafyası ve Bugünü*, Kolalı Matbaası, Aydın, 1966. s.79.

¹⁴ *Abenk*, 15 Ağustos 1908.

¹⁵ *Abenk*, 28 Ağustos 1908.

¹⁶ *Abenk*, 31 Temmuz 1908.

¹⁷ *Abenk*, 9 Ağustos 1908.

Meşrutiyetin ilânı sırasında ve sonrasında Aydın'da büyük şenlikler yapılmakla birlikte lüzumsuz taşkınlık, kavga ve yağma olayları da gerçekleşmiştir.¹⁸ Meşrutiyet kutlamaları sırasında daha önce halkın şimşeklerini üzerine çekmiş olan Abdülhamid devrinin mutasarrıfı Mehmed Ali Paşa Aydın'da fazla duramayacağını anlayarak 1908 yılı Ağustos ayı sonlarında Aydın'dan ayrılmıştır. Başka bir olayda ise Liva Polis Komiseri olarak görev yaptığı sürede Aydın'da pek çok kişinin canını yakmış olan ve halkın 'Oles' adını taktığı ve Meşrutiyet ilân edildiğinde İzmir'e kaçmış olan Mehmet Efendi'nin Aydınlı bir grup tarafından takip edildikten sonra yakalanarak kışla meydanında yuh ve alkış sesleri arasında rütbe ve nişanları sökülüştür.¹⁹

Mutassarıf Neşet Bey Hadisesi: Bir Tayin Hikâyesi

Ağustos 1908'de Mutassarıf Mehmed Ali Paşa'nın kenti terk etmesiyle Aydın'da yaşanan Mutassarıflık krizi kentte İttihad ve Terakki ile ilgili olumlu beklentileri boşa çıkarmıştır. Aydın Sancağı Osmanlı topraklarında 1908 yılı yaz aylarında adını Mutassarıf Neşet Bey hadisesiyle duyuracaktır. Aydın'da yönetim sorununa neden olan olaylar şöyle gelişmiştir. Saray yanlısı olarak bilinen Mutassarıf Mehmed Ali Paşa Meşrutiyetin ilânıyla Aydın'dan uzaklaştırıldığında, Aydın Mutassarıfsız kalmıştı. Aydın Redif Taburları Komutanı Miralay Arif Bey üç ay kadar Mutassarıflığa vekalet ettiyse de sorunlar yumağı olan Aydın Sancağı Mutassarıflık vekâletini bırakmak zorunda kalmıştır.²⁰

İttihadçılar tarafından oldukça önemsenen Aydın Sancağı buhranlı bir dönemde mutassarıfsız ve vekâletle idare edilecek bir yer gibi görülmüyordu. Çok geçmeden İttihadçılar 1908 Kasım ayında Muğla Mutassarıfı Neşet Beyi Aydın Mutassarıflığına tayin etmişlerdir.²¹ Asaf Gökbel'in anlattığına göre Neşet Bey çalışkan bir adamdı. Aydın'a yeni görevine gelir gelmez verimli çalışmalarda bulundu. Yeni mutassarıf halkın derdini dinliyor, memleket işlerine karşı büyük bir alâka gösteriyordu. O dönemde ciddî bir sorun olan eşkıyalık hareketlerini de dizginleyerek, efelerin yüze inmesine sağlamıştı.

Neşet Bey döneminde Çakırcalı Mehmet, Musaoğlu, Kamalı, Çamlıcalı gibi efe ve zeybek grupları takip edilerek çoğu imha edilmiştir. Çakırcalı maiyeti ile birlikte Çine'nin Akçaova köyüne yerleştirilmiştir. Aydın Sancağı'nda güvenlik sorunu Neşet Bey'in yerinde aldığı tedbirlerle kısa süreli de olsa halledilmiştir. Neşet Bey'in mutassarıflığı dönemindeki başarıları ve halka karşı gösterdiği

¹⁸ Asaf Gökbel- Hikmet Şölen, *Aydın İli Tarihi: Eski Zamanlardan Yunan İşgaline Kadar*, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1936, s.123.

¹⁹ Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, Çev. Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s.147, Gökbel-Şölen, *age.*, s.124.

²⁰ Mehmed Ali Paşa 1906 yılında Şevki Bey'in yerine Aydın Mutassarıflığı'na tayin edilmişti. Gökbel- Şölen, *age.*, s.123-124.

²¹ *Aydın İl Yıllığı 1967*, s.109.

sonsuz tevazu Aydınlıların kendisine olan sevgi ve saygısını artmıştır. Fakat çok geçmeden Dâhiliye Vekâleti'nden gelen bir yazı ile Preveze Mutasarrıflığına tahvil edildiği emrini almıştır. Neşet Bey Sadrazam Kamil Paşa'dan başka bir yere nakledilmesini rica etmiştir. O sırada Kamil Paşa Sadrazamlıktan istifa etmiş, yerine geçen Hüseyin Hilmi Paşa'ya; Aydın Mutasarrıfı Neşet Bey'in baba dostu olduğunu ve Rumeli'de iyi bir yere gönderilmesini arzu ettiğini belirtmiş, Hüseyin Hilmi Paşa da Kamil Paşa'nın isteğini yerine getirerek Neşet Bey'i Preveze Mutasarrıflığı'na tayin etmiştir.²²

Bir iddiaya göre Neşet Bey Aydın'dan başka bir yere tayinini kendisi istemiştir. Bir diğer iddia ise Mutasarrıfın Hükûmetçe başka bir yere tayininin kararlaştırılmış olmasıdır. Her ne olursa olsun Neşet Bey'in Aydın'dan başka bir yere tayin edilmesi şehirde büyük tepkilere neden olmuştur. Mutasarrıfın Aydın'dan ayrılacağı haberi duyulduğunda halk önce küçük gruplar hâlinde daha sonra kitleler hâlinde toplanarak bu olayı protesto etmiştir.²³ Anlaşılan o ki Aydın halkı çok sevdiği Mutasarrıfı Neşet Bey'i göndermek istemiyordu. Bu konuda Aydın Valisine ve hükûmete de açıkça tavrını koymuştu. Gerçekte Bosna Hersek'in Avusturya tarafından ilhak edilmesi, Girit'in Yunanistan'a bağlanması, ekonomik sorunlar İttihadçıların canını epey sikan konulardı. Ancak dönemin hükûmeti için bir sancakta yaşayan halkın sadece Mutasarrıfı başka bir yere tayin edilmesi konusunda tepki göstermesi hiç beklenmedikleri bir durumdu.

İttihadçılar meşrutî yönetime tekrar geçilmesinin sarhoşluğunu yaşarken, Aydın'da 1908 yılı Aralık ayının üçüncü haftası başlayan tepkiler kısa sürede gösteri ve mitinglere dönüşmüş, zaman zaman göstericiler güvenlik güçlerini zor durumda bırakan taşkınlıklarda bulunmuşlardır. Aydın, 1908 yılı sonlarında Vilâyet merkezi İzmir'in ve İmparatorluğun merkezi İstanbul'un başını ağrıtan önemli bir sorunu bünyesinde taşıyordu. Öyle ki Aydın'da yaşayan Mutasarrıf Neşet Bey ve onun tayini etrafında şekillen ahali tepkisi, nihayet taşra dahilî idare meselesi İzmir'de oturan Aydın Vilâyeti valilerinin otoritelerini kullanamadıkları gerekçesiyle görevlerinden alınmasıyla sonuçlanacak gelişmeleri de beraberinde getirecekti. Aydın ve çevresi eşkiyalık olaylarının 1909 yılının Ocak ayında Meclis-i Mebusân'da büyük tartışmalara konu olduğu bir sırada bir de Mutasarrıf Neşet Bey meselesi eklenince dönemin Aydın Valisi Rauf Paşa yaşlılığı, yetersizliği ve otoritesini kullanamaması gerekçe gösterilerek Dâhiliye Nezaretince görevden alınmış, yerine bir süre İzmir Kumandanlarından Servet

²² Gökbel- Şölen, *age.*, s.124.

²³ "Aydın Nümayişi", *Köylü*, 25 Kanun-ı Evvel 1324.

Paşa vekâlet etmiş, 7 Mart 1909'da eski Berlin Sefiri ve Posta Telgraf Nazırı Galip Bey Aydın Valiliği'ne tayin edilmiştir.²⁴

İzmir'de bu gelişmeler yaşanırken, Aydın'da da bazı art niyetli gruplar Neşet Bey'in şehirden gönderilmesinin sebeplerini arıyorlar, önlerine çıkan idareciden hesap soruyorlardı. Şehirde kendini gösteren yönetim boşluğu kısa zamanda anarşi ortamını doğurmuştu. Göstericiler gün geçtikçe protestolarını sertleştirdiler. Olayda sorumlu gördükleri herkesle hesaplaşıyorlardı. Bu sert davranışlardan Belediye Reisi Ahmet Bey'de nasibini almış, göstericiler kendisine mutasarrıfın gönderilmesinden etkisinin olup olmadığını sormuşlardır. Göstericilerin hiddetinden korkmuş olan Belediye Reisi Ahmet Bey hiç konuşmaması üzerine hırpalanmış, hatta tehdit edilmiştir. Belediye Reisi Ahmet Bey'in kendisini kızgın topluluk tarafından linç edilmekten Neşet Bey'in Aydın Mutasarrıflığına tayini için yazılan istida telgrafında imzasını göstererek kurtarabilmiştir.²⁵ Bu süreçte İzmir'deki *Hizmet* gazetesi gibi bazı gazeteler ortamın iyice gerilmiş olmasına rağmen halkı tahrik edici yayınlar yapmaktan çekinmemişlerdir.²⁶

Öte yandan Neşet Bey'in görev yerinde bırakılması için çabalarda bulunan iki Aydın mebusu aleyhine gerek İstanbul, gerekse İzmir basınında çıkan yazılar da Aydın'da infiale neden olmuştur. Bu olayı protesto için İslâm, Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşan iki bin kişinin katıldığı bir miting düzenlenmiştir.²⁷ Mitingin hemen ardından Aydın Belediye Reis Vekili Mehmet Hilmi, Rum Cemaati Vekili Kamyonus Vasilaki, Ermeni Reisliği Ruhani Vekili İsteyan imzalarıyla Aydın'da yaşanan müessif olayların kamuoyuna bildirilmesi amacıyla bir telgraf yayınlanmıştır.²⁸

Aydın Mutasarrıfı Neşet Bey'in her ne sebeple olursa olsun başka bir livaya tayinini Kamil Paşa'nın Valiliği döneminde istemiş olduğu sonradan yapılan tahkikat neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu talep Hüseyin Hilmi Paşa zamanında dikkate alınmış Neşet Bey Engürü'ye tayin edilmiştir. Neşet Bey'den boşalan Mutasarrıflık makamına da Sinop Mutasarrıfı Ziya Bey getirilmiştir.²⁹ Ziya Bey Aydın'a tayin haberini alır almaz İzmir'e gelmiş, buradan da Aydın'a geçmek istemiştir. Fakat Neşet Bey'den memnun olan Aydın halkı ve şehrin nüfuzlu kişileri Ziya Bey'in Aydın'a gelişini engellemeye çalıştıkları gibi, Neşet Bey'i de bir yere göndermiyorlardı. Üstelik Neşet Bey'in Aydın'da kalması için de her yolu denemeye başlamışlardı. 1909 yılı Mart ayının ilk haftası Aydın'ın nüfuz

²⁴ *Abenk*, 7 Mart 1909; *Hizmet*, 11 Şubat 1324; ayrıca M.Kamil Dursun, *İzmir Hatıraları*, Yay. Haz. Ünal Şenel, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994, s.53.

²⁵ "Mutasarrıf Neşet Bey Meselesi", *Abenk*, 30 Kanun-ı Evvel 1324.

²⁶ *Hizmet*, 25 Şubat 1325.

²⁷ BOA İrade Dahiliye, № 9845-394, 20/N/ 1325; *Abenk*, 18 Mart 1325, Dursun, *age.*, s.54.

²⁸ Yayınlanan telgraf için bkz. *Abenk*, 11 Mart 1909.

²⁹ Gökbel- Şölen, *age.*, s.125.

sahibi aileleri aralarında 8 kişilik bir heyet oluşturarak İzmir Valisi Galip Bey'e göndermişler ve kendisinden Neşet Bey'in Aydın Mutasarrıflığında bırakılmasını rica etmişlerdir. İsteklerini iletme için vilâyet makamından başka Hükûmete, Meclis-i Mebusân'a, İstanbul matbuatına ve Aydın Mebusu Ubeydullah Efendi'ye telgrafla müracaatta bulunmuşlardır. Vilâyet merkezi İzmir'de bu gelişmeler yaşanırken, Aydın'da eşyalarını toplayıp şehirden ayrılmak üzere yola çıkan Mutasarrıf Neşet Bey'in yolu halk tarafından kesilmiştir. Halktan bir kısmı mutasarrıfın gitmemesi için yalvarırken, diğerleri de demiryolu raylarına uzanarak mutasarrıfı götüreceği trenin hareketine izin vermemişlerdir.³⁰

Aydın Valisi Galip Bey gösterilerden etkilenmiş olsa gerektir ki Aydın halkının isteğine uyarak Mutasarrıf Neşet Bey'in Aydın'dan ayıramayacağını, İstanbul'da Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Bu haber Aydın'da büyük sevinç gösterileriyle karşılanmış, her şeyin yoluna gireceği ve Neşet Bey'in Aydın'da kalacağı ümit edilirken, hükûmet Aydın halkının isteğini direniş ve isyan olarak algılamış, Vali Galip Bey'den yeni Mutasarrıf Ziya Paşa'yı görev yerine almasını istemiş ve bu amaçla üç tabur askerle Aydın halkının direnişini kırmayı için direktif vermiştir. Aydın Valisi Galip Bey'in Aydın halkının davranışının hükûmete isyan ve kıyam olmayıp sadece samimi bir istek olduğuna dair hatırlatmalarını içeren telgraf ise İstanbul'da itibara alınmamıştır. Bu beklenenin aksine tavır karşısında Vali Galip Bey de otoritesinin sarsıldığı ve hatta kalmadığı gerekçesiyle istifa etme kararını vermiştir.³¹ Aydın Valisi Galip Bey'in bu kadar "basit" bir mesele nedeniyle merkez tarafından istifaya sürüklenmesi İzmir halkını olduğu kadar Aydınlıları da oldukça üzmüştür. Nitekim 18 Mart 1909 günü İzmir'de Kramer Oteli önünde Galip Bey'e destek vermek amacıyla gerçekleştirilen mitinge Neşet Bey'in Aydın'da kalması konusunda gösterdiği duyarlı tavır nedeniyle Aydın'dan da 300 kişi katılmıştır.³²

Meşrutiyet yönetimi bir taraftan ülke içindeki sosyal, siyasal ve ekonomik sorunlar, diğer taraftan emperyal çeperdeki toprak kayıplarıyla gerginleşen dış politika konularıyla meşgulken, bir de merkezî otoriteyi sarsacak Mutasarrıflık meselesi gibi basit tayin konularıyla uğraşmak istemiyordu. Ancak koca bir şehir halkını da karşısına almaktan çekiniyordu. Bir ara saygın kişiliğinden ötürü Aydın Mebusu olan Ubeydullah Efendi'den de yardım istenmiştir. Ubeydullah Efendi meseleyi çözmek için İttihadçıların arabuluculuğuyla devreye girdiyse de bundan da sonuç alınamamıştır.

Aydın Vilâyeti'nde iki mebusun Vali Galip Bey'e hükûmetin emirlerinin derhal uygulanmasını talep edildiği telgraf ise gerilmiş olan sınırları ziyadesiyle

³⁰ *Ahenk*, 6 Mart 1325.

³¹ *Ahenk*, 9 Mart 1325.

³² *Ahenk*, 8 Mart 1325.

bozmuştur.³³ Vali Galip Bey üzerindeki baskının giderek artması üzerine çaresiz kalırken, merkez, Vali Galip Bey'i vilâyeti meseleyi doğru ve uygun idare edemediği, hükûmetin otoritesini Aydın Vilâyeti'nde tesis edemediği gerekçesiyle görevden almıştır.³⁴ Hükûmet apar topar Galip Bey'in yerine eski sadrazamlardan Avlonyalı Ferid Paşa'yı 20 Mart 1909'da Vali Vekili olarak İzmir'e tayin etmiştir. Bu yıllar Aydın Vilâyeti'nde büyük bir sorun hâline gelmiş olan eşkıyalığı kökten çözmek amacıyla Kara Sait Paşa da yeniden Kuvve-i Takibiye Kumandanlığına atanmıştır.³⁵

Avlonyalı Ferid Paşa eşkıyaların yakalanabilmesi için vilâyetteki bütün mutasarrıf ve kaymakamlara tebliğ edilmek üzere bir dizi önlemi içeren bir *izahnâme* hazırlamış, basın yoluyla halka duyurulmuştur. Bu izahnâme ile silah taşımının yasaklanması ve ahaliye eşkıya saklamaması konusunda yükümlülükler getiriliyordu. Alınana önlemler sonucu Aydın Vilâyeti'nde eşkıyalık olaylarında büyük azalma görülmüştür. Mehmet Çavuş ve Çerkez Kasım çeteleri yakalanmış, Tekelioğlu, Kargalı Hasan çeteleri imha edilmiş, Koca Ali çetesinin de bazı efradı ele geçirilmiştir.³⁶ Aftan dolayı yüze inmiş olan Çakırcalı Mehmet ve çetesi de takiplere katılıp hükûmete yardımcı olmuştur.³⁷

Avlonyalı Ferid Bey'in eşkıyalık olaylarını sona erdirmeye yönelik faaliyetlerinde kazandığı başarılar basın tarafından vilâyette hükûmetin otoritesini yeniden tesis etmeye başlaması şeklinde yorumlanacaktır. Eşkıyalık meselesi Neşet Bey meselesini bir süre için rafa kaldırmışsa da, yeni Vali Mutasarrıflık meselesiyle sarsılmış olan makamının prestijini de kurtarma gayreti içindeydi.³⁸ Nitekim Vali Ferid Paşa da eski Aydın Valisi Galip Bey zamanında atandığı göreve bir türlü gönderilemeyen, Aydın halkının koruması altında bulunan Aydın Mutasarrıfı Neşet Bey'i bir telgrafla İzmir'e çağırmış,³⁹ çağrı üzerine İzmir'e gelen Neşet Bey Ferid Paşa'nın izahları neticesinde önce İstanbul'a ardında da yeni görev yeri olan Preveze'ye gitmiştir.⁴⁰ İttihadçılar için yaşanan bu talihsiz olayın ardından Aydın'da İttihad ve Terakki'ye karşı cephe alınmış, muhalefet başlamıştır. Aydın halkı Neşet Bey hadisesini ve

³³ *Abenk*, 18 Mart 1325; *İttihad*, 18 Mart 1325.

³⁴ BOA İrade Dahiliye № 9845.394, 20.N.1325 ayrıca Dursun, *age.*, s.54.

³⁵ *Abenk*, 29 Nisan 1325, *Abenk*, 1 Mayıs 1325.

³⁶ *İttihad*, 2 Mayıs 1325.

³⁷ Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkıyalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1996, s.125–126.

³⁸ Dursun, *age.*, s.55.

³⁹ Bu olayı Aydın halkı hiçbir zaman unutmamıştır. Toplumsal muhalefet merkezi otoriteye karşı çıg gibi büyümüş, daha ilk aylarından itibaren meşrutî yönetime karşı güven azalmıştır. İttihad ve Terakki Neşet Bey hadisesi nedeniyle yaptığı her türlü propagandaya rağmen Aydın'da siyaseten gelişme şansı bulamamıştır.

⁴⁰ Serap Tabak, *İzmir Şehrinde Mülki İdare ve İdareciler (1967–1950)*, Ege Üniversitesi, Doktora Tezi (İzmir, 1997), s.65.

İmparatorluğun yaşadığı altüst oluşun faturasını İttihadçılara keserek, Ahrar ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası etrafında toplanmıştır. İttihadçılarla İtilafçılar arasında yaşanacak mücadelelerin fitili ateşlenmiştir. Aydın'da İttihad ve Terakki'ye karşı muhalefet her cephede ve açıktan açığa kendini göstermiştir.⁴¹ Durumu düzeltmek ve Aydınlıların gönlünü almak isteyen İttihad ve Terakki önce fırka ileri gelenlerinden Cavid ve Halil (Menteşe) Beyleri, ardından Ubeydullah Efendi'yi Aydın'a gönderip halka nasihat ve konferanslarla yaklaşmak istemişse de bu girişimlerden de fazlaca bir sonuç elde edilememiştir. Mutasarrıf Neşet Bey meselesi Asaf Gökbel'in ifadesiyle II. Meşrutiyet döneminde Aydın'ın sosyal ve siyasal bünyesinde büyük bir çıban olmuştur.⁴²

Aydın Sancağı ve onun merkezi Aydın şehrinde 1908 yılı sonlarında başlayan Mutasarrıflık meselesinin yeni rejimin elinde büyük bir krize dönüşebileceğini hiç kimse hesap edememişti. İttihadçılar taşradaki ilk sınavlarında hayal kırıklığına uğradılar. Vilâyet merkezine ve hükûmete de yansıyan Mutasarrıf Neşet Bey Hadisesi II. Meşrutiyet'in ilk günlerinde gündemin en önemli sorunlarından biri hâline geldi. Aydın halkının basit bir talebi merkezî yönetim tarafından yönetim boşluğu endişesi ve otorite zaafiyeti olarak algılanmıştır. Dönemin Aydın Valisi Galip Bey'in Mutasarrıf Neşet Bey'e taraf ve Aydın halkının istekleri yönündeki tavrı merkezî yönetimle taşra arasında gerilime dönüşmüş, özgürlük, hürriyet, eşitlik fikirleriyle iktidara gelen İttihad ve Terakki ve onun yöneticilerinin izlediği siyaset halkta büyük endişeler yaratmıştır. Mutasarrıf Neşet Bey hadisesi Aydın'ın politik yüzünü bir kez daha ortaya çıkarırken, Aydın'ın adı vilâyet merkezi İzmir'de ve payitaht İstanbul'da artık çok sık tekrarlanır hâle gelmiştir. Aydın Sancağı Neşet Bey hadisesinden sonra adeta mutasarrıf "öğütmeye" başlamış, Aydın'da İttihad ve Terakki'ye karşı oluşan toplumsal muhalefetin önemli bir halkasını oluşturmuştur.⁴³ Aydın 1909 yılında gelen giden mutasarrıflara ev sahipliği yapmıştır. Ziya Bey'den sonra göreve başlayan Fevzi Bey Aydın'da sadece bir yıl görevde kalmış,⁴⁴ Reşit Paşa ihtiyarlığını bahane ederek Aydın'dan ayrılmıştır. II. Meşrutiyet döneminde Aydın sancak mutasarrıflarının içerisinde en güçlü ve istikrarlısı Selanikli Hüsni Bey çıkmıştır. İttihad ve Terakki taraftarlığıyla bilinen Hüsni Bey 1912'den 1917'ye kadar beş yıl Aydın'da yöneticilik yapmıştır. Hüsni Bey merkezî yönetimden de almış olduğu destekle Aydın'da Meşrutiyet Mahallesi'ni kurmuş, Balkan muhacirlerini buraya yerleştirmiştir. Onun mutasarrıflığı döneminde eğitim alanında da Aydın'da adeta reform yapılmıştır. Kenz-ül irfan, Cemal Bey (Halide Hatun), Teshiliye (Güzelhisar), Rabia Hanım mektepleriyle, Erbeyli Köy

⁴¹ *Aydın İl Yıllığı 1967*, s.109.

⁴² Gökbel-Şölen, *age.*, s.125.

⁴³ BOA DH.MKT 2642/70, 06.L.1326.

⁴⁴ BOA İrade Dahiliye 1328/C-10.

Mektebi'nin açılışı onun zamanında gerçekleştirilmiştir. I. Dünya Savaşı sonlarına doğru yine kısa aralıklarla Haydar Bey ile Reşat Beyler Aydın Mutasarrıflığı görevlerinde bulunmuşlardır. Bu iki Mutasarrıf İttihad ve Terakki'nin güçlü ismi İzmir Valisi Rahmi Bey'le anlaşamadıkları için Aydın'dan ayrılmak zorunda kalmışlardır.⁴⁵

II. Meşrutiyet Döneminde Aydın'da Siyasî Yaşam

Aydın kent kültürünü şekillendiren özellikler arasında politik duyarlılıktan mutlaka söz edilmesi gerekir. Bu politik duyarlılık hiç şüphesiz kentin var olan dinamiklerinin oluşturduğu bir gizil güçtü. Bunun tarihsel perspektifi yanında sosyolojik ve psikolojik yönlerinin de incelenmesinde çeşitli yararlar olacaktır.⁴⁶ Bu sebeple II. Meşrutiyet'ten itibaren Aydın'ın canlı siyasî yaşamı hatta bunun ötesinde öncü rolü üzerinde mutlaka durulmalıdır.

Aydın İttihadçıların Selânik'ten sonra merkezleri olan İzmir'in yanı başında bir şehirdi. İzmir elbette İttihadçılar için çok önemli bir kentti. İttihadçı liderlikten Dr. Nazım, Bursalı Tahir, Kuşçubaşı Eşref, Halil (Menteşe) ve Çerkez Reşit Beyler zaman zaman burayı mekân tutmuşlardır. Dr. Nazım 1907'den itibaren İzmir ve Denizli'nin dışında Aydın'da da örgütlenme çalışmaları yapmış Çakırcalı Mehmet Efe'yi dahi İttihad ve Terakki'ye kazandırmaya çalışmıştır.⁴⁷ İttihadçılar bölgeyi iyi tanıyorlardı ve onlara göre Ege'nin Menderes havzası kazanılması gereken bir bölge idi. 1908'le beraber İttihadçıların iktidara gelmesiyle bölge genelinde İttihadçı örgütlenme hızla devam etmiştir. 1908 yılı içinde neredeyse Aydın'ın bütün kazalarında İttihad ve Terakki kulüpleri kurulurken, İttihadçılar bölgede kültürel gelişmeyi hedeflemişler, Meşrutiyet'in halk tarafından anlamlandırılmasına da katkı sağlamayı planlamışlardır. Belki de bu yüzden İttihad ve Terakki'nin önemli isimlerinden Cavid Bey, Halil (Menteşe) Bey, Ahmet Rıza Bey sık sık kenti ziyaret ederek incelemelerde bulunmuşlar, raporlar tutmuşlardır.⁴⁸ Bu ziyaretlerin yöneticiler ve Aydın halkı arasındaki ilişkileri geliştirmiş olduğunu söyleyebiliriz.

1908 seçimleri ise siyasî propaganda kavramının yerleşmesi için iyi bir fırsat olmuştur. O arada eski rejimle hesaplaşmanın canlı örneklerine Aydın'da da rastlamak mümkündü. İttihad ve Terakki Cemiyeti İzmir Şubesinde tutuklanıp Selânik'e gönderilen yüksek rütbeli devlet memurları arasında Aydın Polis

⁴⁵ Gökbel-Şölen, *age.*, s.126.

⁴⁶ Yapucu, *age.*, s.271.

⁴⁷ *Ahenk*, 29-31 Temmuz 1908.

⁴⁸ Ziyaretler için bkz. *Ahenk*, 9 Kanun-ı Sâni 1911; *Ahenk*, 17 Kanun-ı Evvel 1910; *Ahenk*, 26 Ağustos 1910.

Müdürü de bulunuyordu.⁴⁹ Siyasî popülizmin ilk örnekleriyle de yine bu dönemde tanışıyoruz. Meşrutiyet ilân edilir edilmez Aydın hâşimânesindeki bütün tutuklular serbest bırakılmıştır. *Tanin*, 9 Ağustos 1908'de eski rejimin kokuşmuş paşalarına yasadışı yollardan Sultan'ın hediyesi olarak verilen tüm gayrimenkullerin listesini yayınlamıştır. Nitekim Devrim sonrası görevden azledilen Tophâne-i Amire Müşiri Zeki Paşa'nın Aydın'da 25 bin lira değerinde büyük bir çiftlik sahibi olduğu da bu şekilde ortaya çıkmıştır.⁵⁰ Sultan II. Abdülhamid tarafından paşalarına peşkeş çekilen araziler İttihadçılar tarafından geri alınmış, Aydın eşrafına iade edilmiştir. Yerel doku bir şekilde sağlamlaştırılmaya çalışılmıştır.

1908 Genel Seçimleri'nde Aydın'dan üç mebus Meclis-i Mebusân'a seçilmiştir. Bunlardan Hocazâde Süleyman (Bilgen) bağımsız olarak seçilmiş,⁵¹ 13 Mayıs 1909'da mebusluktan istifa etmiştir.⁵² II. Meşrutiyet Meclisi ilk kez bir din adamının ağızından tekkelerin kapatılması, mekteplerde teknik eğitime önem verilmesi, kooperatifleşmenin tüm iş alanlarında uygulanması, Osmanlı saltanatında evlat veraseti yerine seçim yönteminin getirilmesi, dinsel giysilerin bir düzene sokulması gibi çağdaş düşüncelerle tanışmıştı. Görüşleri geleneksel düşünce yanlıları tarafından kabul görmemiştir. Ama Hacı Süleyman Efendi'yi yıllar sonra Millî Mücadele'de Demirci Mehmet Efe'nin Kuva-yı Milliye'ye kazandırılmasındaki rolü, Nazilli Kongresi'nin toplanmasındaki misyonu, kız çocuklarının okuması için yaptığı girişimler, çağdaş eğitim talepleri onu Atatürk'ün mefkure arkadaşlığına kadar taşımıştır.

Mehmet Ubeydullah Efendi (Hatipoğlu) ise İttihad ve Terakki Cemiyeti listesinden Meclis-i Mebusân'a girmiştir.⁵³ İzmir'in köklü ailelerinden Hatipoğullarından olan Ubeydullah Efendi medreseyi bitirdikten sonra Mekteb-i Tıbbiye'ye girmiştir. Ancak özgürlükçü düşünceleri ve eylemleri nedeniyle tutuklanıp Bekirağa Bölüğü'ne kapatılmıştır. Sonra yurtdışına kaçmış bir süre Avrupa'da kaldıktan sonra ABD'ye gitmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in aleyhine çeşitli gazetelerde yazılar yazmış, devrimden sonra Türkiye'ye geri dönmüştür. İttihad ve Terakki'nin Ubeydullah Efendi gibi kadrosundaki çok önemli bir ismi neden Aydın gibi mütevazı bir taşra kentinden aday gösterdiği üzerinde düşünülmesi gereken hassas bir konudur. Hocazâde Süleyman (Bilgen), Mehmet Ubeydullah (Hatipoğlu) dışında İsmail Sıdkı Bey, Yunus Nadi (Abaloğlu), Kazım Nuri (Çörüş) Veliyüddin (Saltıkçı) Bey, Emanuelidi Efendiler 1908-1918

⁴⁹ Kansu, *age.*, s.147.

⁵⁰ "Eski Yağmalar", *Tanin*, 9 Ağustos 1908; "Zeki Paşa'ya Verilenler", *Tanin*, 10 Ağustos 1908.

⁵¹ *İkdam*, 18 Kasım 1908.

⁵² Kansu, *age.*, s.385.

⁵³ "Meclis-i Mebusân Azası", *Salnâme-yi Servet-i Fünun*, İstanbul, 1326, s.41.

döneminde Aydın Sancağı'ndan parlamentoya giden isimler olmuştur.⁵⁴ Bunlardan İsmail Sıdkı Bey ünlü şarap tüccarlarından. İttihad ve Terakki listelerinden Meclis-i Mebusân'a girmiş olmasına rağmen kısa sürede gelenekçi ve muhafazakâr kimliğiyle muhalefet saflarına katılmakta gecikmemiştir.⁵⁵ İsmail Sıdkı Bey Mutedil Hürriyetperverân Fırkası'nın 1911 yılı İdare Meclisi üyelerinden, aynı zamanda Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ilk İdare Meclisi üyelerindedir.⁵⁶ İsmail Sıdkı Bey o derece teşkilâtçıydı ki Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Aydın şubesini oluşturmakla kalmamış, 9 Aralık 1911'de Aydın Vilâyeti'nin İzmir'de Mithad Paşa'nın torunlarından Kemal Mithad'la birlikte Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın İzmir Şubesi'nin açılmasında etkin olmuştur.⁵⁷ İttihad ve Terakki'ye muhalefetin en önemli isimlerinden biri olan İsmail Sıdkı Bey Müslümanların yanı sıra gayrimüslimleri de partisine kazandırmaya çalışmıştır. 1911 yılı sonlarında Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na destek sağlamak için İzmir Rum Metropolitliğine giden İsmail Sıdkı, Metropolitlikten kilisenin siyasal tercihlerini açıklamak istemediği cevabını almıştır.⁵⁸

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Aydın Şubesi 3 Şubat 1912'de açılarak faaliyetlerine başlamıştır.⁵⁹ Fırka'nın Aydın Şubesi Başkanı Çakır Ahmet Beyzâde Ali Bey, İdare Heyeti Azaları ise; Nuri Efendizâde Hamdi Bey, Müderris Hüsni Efendi, tüccardan Lefteraki Efendi, eşraftan Hasan Efendizâde Nazmi Bey, Doktor Komyanos, tüccardan Hacı Nuri Efendi ve Dava Vekili Refet Beylerden oluşmuştur.⁶⁰

II. Meşrutiyet döneminin pek fazla bilinmeyen partilerinden biri de Osmanlı Demokrat Fırkası'dır.⁶¹ Bu partinin örgütlendiği 20 yerleşim içerisinde Aydın da vardı. Osmanlı Demokrat Fırkası'nın Aydın Şubesi kuruluşundan kısa süre sonra en faal parti örgütlerinden biri hâline gelmiştir. Fırka'nın Aydın Şubesi'nin başında İngiliz Konsolosluğu Tercümanı Ali Şevket Bey bulunuyordu. Pek çok badire atlatan fırkayı Aydın Şubesi ayakta tutmuştur.⁶²

⁵⁴ *Ahenk*, 24 Eylül 1908; Fevzi Demir, *Osmanlı Devletinde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908–1914*, İmge Kitabevi, Ankara, 2007, s.362. *Meclis-i Mebusan Birinci Devre-i İctimâiye* 4 Kanun-ı Evvel 1324-5 Kanun-ı Sâni 1324, İstanbul, 1328, s.17.

⁵⁵ Feroz Ahmad- Dankward Rustow, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler (1908–1918)” *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4-5, Ankara, 1976, s.270.

⁵⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, 1859–1952*, İstanbul, 1952, s.277.

⁵⁷ Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990, s.67, Tunaya, *age.*, s.315; *Meslek*, 3 Kanun-ı Evvel 1327.

⁵⁸ *Anadolu*, 2 Teşrin-i Sâni 1911; *Anadolu*, 10 Kanun-ı Evvel 1911.

⁵⁹ Fevzi Demir, *Aydın Vilayetinde 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi (İzmir, 1988), s.51–52.

⁶⁰ *Anadolu*, 22 Kanun-ı Sâni 1327.

⁶¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, Cilt I, İstanbul, 1988, s.177.

⁶² Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, İzmir, 1955, s.75.

1912 seçimlerinde İttihad ve Terakki Ubeydullah Efendi, Kazım Nuri (Çörüş) ve Yunus Nadi (Abaloğlu) Beyleri aday göstermişlerdir.⁶³ Hürriyet ve İtilaf Fırkası ise Aydın Müftüsü Hacı İbrahimfendizâde Hacı Mustafa Efendi, Söke eşrafından Hacı Halil Paşa ile Menemen eski kaymakamlarından Emrullah Bey'i mebus listesine koymuş, Pertev Levi de seçimlere bağımsız aday olarak katılmıştır. ⁶⁴ Seçimlerde Rumların tamamı Anderya Kavafaki'yi desteklemişlerdir. ⁶⁵ Nisan 1912 ortalarında kazalar ve sancak merkezinde sonuçlanan seçimlere göre İttihad ve Terakki adayları büyük bir farkla seçimi kazanmışlardır. 1912 "sopalı seçimleri" adını Aydın'da da hak edecektir, partililer arasında yaşanan sopalı kavgalar seçimlerin bu adla anılmasında önemli bir rol oynadığı bilinmektedir.

Aydın'da özellikle Balkan Savaşları sırasında İttihadçılar ve İtilafçılar arasında şiddetli politik tartışmalar şehirde gruplaşmalar ve ayrışmaları beraberinde getirmiştir. Kâmil Paşa Kabinesi Millî Kabine adı altında hükûmetin başına geçer geçmez, Nazilli'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı destekleyenler sokak ve caddelerde çirkin denebilecek gösterilere girişmişlerdir. Gösteriler sınır tanımaz bir hâl almış, Koca Camii önündeki İttihad ve Terakki Kulübü İtilafçılar tarafından basılmış, Kulüpteki İttihadçılara saldırmışlardır. Bu dönemde Aydın'da çıkan yerel gazetelerden *Celâli*, *Miilbâkat*, *Yeni Osmanlı* fırkacılığı alabildiğine körüklemiş, zaten demokratik bir geçmişi, deneyimi olmayan Aydın halkı arasında siyasî kavgalar ciddî boyutlara ulaşmıştır. ⁶⁶

Meşrutiyet'in yeniden ilânı ile birlikte Aydın'da siyasî kültür İttihad ve Terakki Cemiyeti ile canlı bir hâl aldığı şüphe götürmez. Siyasî propaganda kavramı ilk kez İttihadçılar tarafından Aydın'da hayata geçirilmiştir. Cemiyetin Aydın Sancağı'nda propaganda ekibi arasında Seyyid Bey, Ubeydullah Efendi, Nesim Mazliyah Efendi, Mansurizâde Sait Bey, Tokadizâde Şekip Bey, Halil (Menteşe) Bey, Yunus Nadi (Abaloğlu) Bey, Galip Bahtiyar ve Emanuelidi Efendi gibi tanınmış simalar bulunuyordu. İttihadçılar II. Meşrutiyet döneminde propagandayı gerçekten çok iyi kullandılar. Aydın Sancağı halkı broşür, beyannâme ve seçim mitingleriyle ilk kez İttihadçıların ön ayak olmasıyla tanıştılar.

İttihadçıların açıkça ortaya koymaya başladıkları *Türkçü ve Milliyetçi* tutum ve davranışları en çok gayrimüslimleri; onlar arasında da Rumları ve onlarla işbirliği içinde olan İtilafçıları rahatsız etmiştir. Aydın'dan İzmir ve İstanbul gazetelerine gönderilen yazılarda ise İttihad ve Terakki'nin Türkçü politikalarına tamamen

⁶³ "Aydın Sancağı Fırka Namzedleri", *Abenk*, 8 Nisan 1912.

⁶⁴ "Hürriyet İtilaf Fırkası Mebus Namzedleri", *Anadolu*, 24 Mart 1912; "Müstakil Mebus Namzedleri", *Abenk*, 29 Mart 1912.

⁶⁵ "Aydın İntihâbât-ı Heyet-i Teftişyesinden", *Abenk*, 3 Nisan 1912.

⁶⁶ Gökbel- Şölen, *age*, s.118.

destek çıkan ifadeler dikkatlerden kaçmıyordu. *Anadolu* gazetesinin Aydın muhabirinin 'Aydınogulları, bu Türk doğmuş, Türk yaşamış, Türklüğüyle, Türklüğün büyüklüğüyle yaşanacak olan Aydınogulları anasının muhtariyet ve istiklâliyete doğru hareketine asla lakayd kalamaz' ifadeleri bu koşulsuz desteğin çarpıcı bir örneği idi.⁶⁷ Müslümanları gayrimüslimlere karşı bu kadar tepkili hâlde getiren ise herhâlde sınır tanımaz küstah tavırlarıydı.

Osmanlı gayrimüslimleri de *zamanın rubıyla* I. Dünya Harbi arifesinde yaşanan tüm sorunların sorumlusu olarak Müslüman Türkleri gördüler. Bu düşüncelerini temsilcileri aracılığıyla çeşitli toplantılarda ve Meclis-i Mebusân'da çok sert ve acımasız bir şekilde dile getirdiler. Aydın'da II. Meşrutiyet döneminin en büyük protesto eylemlerinden biri 1912 yılı Mart ayında Rum mebus Boşo Efendi'nin İzmir'de Rum Meşrutiyet Kulübü'nde verdiği bir konferansta Türklüğe ve İslâmiyet'e ağır hakaretlerde bulunmasının ardından yaşanmıştır. Boşo Efendi'nin seviyesiz ve tahrik edici konuşması Aydın'da kaza ve nahiyelerde binlerce kişinin katıldığı toplantılarla protesto edilmiş, Rum mebus istifaya davet edilmiştir.⁶⁸ Balkan Savaşı sonrası Aydın Sancağı'nda ziyadesiyle güçlenmiş ve örgütlenmiş olan Rumlar 1914 seçimleri ile bölgeden ilk kez bir Rumu; Emanuel Emanuelidi Efendi'yi Meclis'e gönderdiler. Emanuel Emanuelidi Efendi Meclis-i Mebusân'da yaptığı konuşmalarda Anadolu'da yaşayan tüm Rumların sözcülüğünü üstlenir bir söylem gücüyle, eski bir kini diriltirek 'Bugüne kadar ıslahat siyaseti iflas etmiştir. Islahattan yeniden bahsetmek caiz değildir. Çeşitli unsurlar bugünkü şartlar altında beraber yaşayamazlar' diyebilmiş, toplumsal çatışmanın kıvılcımını ateşlemiştir. Emanuelidi Efendi'nin bu konuşmayı yaptığı tarihlerde Aydın Sancağı'nda 240 bin Müslüman Türk'e karşılık, yalnızca 32 bin Rum yaşamaktaydı. Osmanlı çokulusluluğu içerisinde bu türdeş olmayan ahâlilerin aydın temsiliyeti, hizipleşmeyi, çatışmayı, bölgecilik ve milliyetçilik kavgalarını körüklerken, Aydınlı Rumların Meclis-i Mebusân'daki mebusu Emanuel Emanuelidi Efendi de bu bağlama yerleşen bir şahsiyet idi.⁶⁹

II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Sancağı'nda Boykot ve Mitingler

Meşrutiyet'le gelen özgürlük havasının ülke sorunlarının hepsini çözeceği ümit ediliyordu, ancak durumun tersine dönmeye başladığı da hemen anlaşılıyordu. Halkın üzerindeki bu olumlu hava 5 Ekim 1908'de Avusturya-Macaristan'ın ve Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti aleyhine tavırlarıyla iyice dağıldı. Yönetimi ise hâlâ II. Abdülhamid ve adamları ile birlikte İttihad ve

⁶⁷ *Anadolu*, 14 Nisan 1912.

⁶⁸ *Ahenk*, 22 Mart 1912.

⁶⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. I, D. III, S. 5, İ. 11, İstanbul, 1334 s.83.

Terakki Cemiyeti paylaşmaktaydı. Gerekli deneyimden yoksun olan ve yeni yönetim politikalarını belirleyemeyen Cemiyet duruma tam hâkim olamasa da hükûmetler üzerinde baskı kurmayı başarıyordu.

Bu ortamda Avusturya-Macaristan Bosna Hersek'i ilhak etmiş, halk iyice umutsuzluğa düşmüştü. Bu olay İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından da bir baskı aracı olarak kullanılmaya çalışılmıştır. Önce Avusturya'yı protesto amacıyla başlayan hareketlerin giderek padişahçı ve dinci tavır almaya başlaması üzerine, İttihad ve Terakki olaya müdahale etme amacıyla halkı Avusturya'ya karşı boykota davet ederek yumuşatmaya çalıştı.⁷⁰

Bosna Hersek'in ilhakının duyulmasıyla başlayan imparatorluktaki tepkiler, bir süre sonra İttihad ve Terakki'nin ön ayak olduğu boykot eylemlerine dönüşmüştür.⁷¹ Boykot özellikle Avusturya mallarına ve hemen her Osmanlı erkeğinin başlık olarak kullandığı feslere karşı yoğunlaşmıştır. İmparatorluğun pek çok bölgesinde fesler küçük gruplar hâlinde yerlere atılıp çiğnenmiş, hatta yırtılmış yerine de 'kalpak' giyilmiştir. Müslüman ahali arasında Avusturya mallarını boykot etmenin daha organize bir şekilde yapılması noktasında Boykotaj Cemiyetleri'nin aldığı kararlar uyarınca Avusturya ve Bulgaristan'dan gelen malları boykot etme kararına daha ilk günlerden uyum gösterdiler. Boykota uymayan sayısı çok az olan tüccar ise cemiyetin belirlediği ölçüler içerisinde cezalandırılmıştır.

Aydın'da Avusturya Mallarına Karşı Boykot

1908 yılındaki Avusturya mallarını boykot girişimlerine Aydınlı tüccar ve Aydın halkı da katılmıştır.⁷² İlk eylemleri de tıpkı imparatorluğun tüm şehirlerinde olduğu gibi Avusturya malı fes yerine kalpak giymek oldu. Aydınlı tüccar Avusturya fabrikalarına verdikleri siparişleri geri almışlardır.

İzmir Boykotaj Cemiyeti de Aydınlı tüccarlardan Bosnalı Hasan Ağa ile Bosnalı Ömer Latifi Efendi'yi Avusturya'dan siparişlerini kestikleri için tebrik ederek, onları diğer tüccarlara örnek göstermiştir.⁷³ Avusturya mallarına karşı boykot eylemini gün geçtikçe arttıran Aydın halkı, 1908 yılı Kasım ayından itibaren 1903 yılından beri kullandıkları ve Avusturya malı olduğu anlaşılan tütün sarmada yararlandıkları sigara kâğıtlarını bırakmışlar, yerine Fransız malı kolalı sigara kâğıtlarını kullanmaya başlamışlardır. Halkın Aydın'da birkaç

⁷⁰ Erdal Yavuz "1908 Boykotu", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, Ankara, s.163.

⁷¹ Donald Quataert, *Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1987, s.105.

⁷² M. Emin Elmacı, *Bosna-Hersek'in Avusturya Tarafından İlhakı ve Doğurduğu Tepkiler (1908-1912)* Ege Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi (İzmir, 1996), s.122.

⁷³ *İttihad*, 9 Kanun-ı Evvel 1908.

mağazada satışa çıkarılan Fransız patentli yeni sigara kâğıtlarına rağbeti büyük olmuştur.⁷⁴

Boykot eylemini daha organize şekilde sürdürülebilmek için 1908 yılı sonlarında Aydın Sancağı'nda biri Aydın Merkez Kaza'da, diğeri de Nazilli'de olmak üzere birer Boykotaj Cemiyeti kurularak faaliyete geçmiştir.⁷⁵ Aydın ve Nazilli'de boykotaj cemiyetlerinin kuruluşuyla birlikte Avusturya mallarına karşı uygulanan boykot geniş kitlelere ulaşarak, Aydın Sancağı'ndaki tüm kaza ve köylere kadar uzanmıştır.⁷⁶ Boykot'un en canlı uygulandığı Aydın merkezde düzenlenen mitinge Rumlar da katılmışlardı. Aydınlı Rumlar Başpiskoposluk binasından itibaren yürümeye başlamışlar, kentteki diğer göstericilerle Pazar yerinde buluşarak belediyeye kadar ilerlemişlerdir. Burada Belediye Başkanı da göstericilere katılmış ve ilk önce Yahudi mahallesine daha sonra da İngiliz ve Fransız Konsolosluklarına yürüyüşe geçilmiştir. Mithat Efendi isimli bir kişi iki konsolosluk önünde birer konuşma yapmıştır. İngiliz Konsolosluğunda Robert Lorimer, Fransız Konsolosluğu'nda da De. A. Apostolidis birer cevabî konuşmada bulunmuşlar ve Aydın halkının eylemini desteklemişlerdir. Eylem boyunca birçok göstericinin başında yerli fesler ve kalpak dikkat çekiyordu.⁷⁷

İzmir Boykotaj Cemiyeti'nin aldığı bütün önlemler ve çabalarına rağmen 1908 yılı sonlarında Aydın Sancağı'nda bazı tüccarlar iç bölgelere hâlâ Avusturya malı göndermeye devam ediyordu. Bu olumsuz gelişme karşısında Boykotaj Cemiyeti iç bölgelere mal gönderme koşullarını açıklamıştır. Buna göre mallar mutlaka şahadetnâme verilmiş tüccarlardan alınacak ve iç bölgelere yollanırken, boykotaj komitesinin mutlaka onayı ve mührü gerekecekti.⁷⁸ İç bölgelerde Aydın ve çevresinde bulunan bazı tüccarlar bunun üzerine İzmir'den ucuz getirilen malı kullanmayıp eğitim kurumlarına hediye edeceklerini, yani boykot uygulayacaklarını bildirmişlerdir.⁷⁹ Fakat bu tüccarların ucuz dediği Avusturya malları boykottan önce getirilen mallardı. Cemiyet bu malları Osmanlı malı gördüğü için söz konusu tüccarları uyararak alınan mallara boykot uygulanmamasını istemiştir. Nazilli'de kurulmuş olan Boykotaj Cemiyeti o kadar sert bir boykot izlemiştir ki İzmir Boykotaj Cemiyeti'nin bu esnek hareketine bile tepki göstermekte gecikmemiştir. Nazilli Boykotaj Cemiyeti, İzmir Boykotaj Cemiyeti'ne yazdığı bir mektupta 'bu tür malların bile İzmir dışına gönderilmesini' uygun görmüyor, neden olarak da Boykotaj Cemiyeti'nin etkisini yitireceğini düşünüyordu. Mektubun sonunda İzmir Boykotaj Cemiyeti

⁷⁴ *Ahenk*, 23 Teşrin-i Sâni 1908.

⁷⁵ Elmacı, *age.*, s.123.

⁷⁶ *Köylü*, 27 Teşrin-i Sâni 1908.

⁷⁷ Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.256-257.

⁷⁸ Quataert, *age.*, s.114.

⁷⁹ *İttihad*, 24 Kanun-ı Evvel 1908.

aracılığıyla Nazilli'ye bu şekilde bile olsa kesinlikle Avusturya malı gönderilmemesi tüccarlardan isteniyordu.⁸⁰ Aydın Sancağı'ndan Avusturya mallarına karşı yükselen boykot hareketi karşısında her an boykotu delmeye hazır bulunan İzmir tüccarları da ya boykota doğrudan katılmak zorunda kalmış, ya da katılıyormuş görüntüsü vermiştir. İzmirli tüccarların bu yöndeki mecburiyeti Ege'nin iç kesimlerine mal göndermek durumunda olmalarıydı. Aydınli tüccarlarla anlaşması bu yüzden gerekiyordu.

İzmirli tüccarların 1908 yılı sonlarında hâlâ Avusturya malı almalarına yönelik bir başka tepki Söke'den gelmiştir. Sökeli tüccarlar yayınladıkları bir bildiri ile İzmirli tüccarların Avusturya malı almaya devam etmeleri hâlinde İzmir ile iş bağlantılarını keseceklerini belirtmişlerdir.⁸¹ Aynı şekilde Aydınli tüccarlar da iş yaptıkları tüccarların Boykotaj Cemiyeti'nden şahadetnâme alması durumunda İzmir'den gelen tüccarlarla bir daha ticaret yapmayacaklarını tüccarlara ve kamuoyuna bildirmişlerdi.⁸² Taşradan özellikle Aydın'dan gelen baskılar sonucu Avusturya malı kullanmakta direnen büyük çoğunluktaki İzmir tüccarı şahadetnâme almak zorunda kalmıştır.⁸³

Nazilli'deki tepkiler ise inanılmaz boyutlara ulaşmıştır. Şehirde neredeyse hemen her gün Avusturya mallarını protesto eden bir eylem gerçekleşmiştir. Bu durumdan Nazillili tüccarlar kaçınılmaz olarak etkilenmiştir. Hacı Hüseyinzâde Mehmet, Hacı Mahmut, Emin Efendizâde Refik, Hacı Şeyhzâde, Hacı Mustafa, Dino Apostolido, Andrea Maloğlu, Mihael Borinno, Yusuf İsrail, Salamon Abuvaf, Süleyman Şevki, Hacı Tahir, Corci Mavrapulo isimli Müslüman, Rum, Yahudi tüccar Avusturya mallarını boykota başlamışlardır.⁸⁴ Çine'de de millî heyecan üst düzeye çıkmış, Avusturya Hükûmeti mitinglerle protesto edilmiştir.

İzmir Boykotaj Cemiyeti 1909 yılı başında yayınladığı bildirimlerle Avusturya malı satan tüccarla ilişkisini kendi belirlediği ulusalcı eksen üzerine yerleştirecektir. Cemiyet Avusturya'dan mal alımını durduran tüccarı tebrik ederken, boykota henüz başlamayanlara da bu tür davranışlar örnek gösterilmiştir. Buna karşılık Cemiyet uyarılarında da geri kalmamıştır. Bu uyarılarını çoğu kez ya basın yoluyla ya da el ilânlarıyla yapmıştır. Aydın'da Avusturya malı feslerin çıkarılıp protesto edildiği 1908 yılı sonlarında uyarıları dikkate almayıp fes takmaya devam eden Aydın Tahrirat Müdürü Ebu'l Hayr Efendi bir gün yolda yürürken, yolu bir kişi tarafından kesilmiş, başındaki fes

⁸⁰ *İttihad*, 25 Kanun-ı Evvel 1908. Oysa Nazilli Boykotaj Cemiyeti daha önce gönderdiği bir başka mektupta kesinlikle Avusturya malı almayacaklarını ancak tüccarların İzmir Boykotaj Cemiyeti'nden şahadetnâme almaları hâlinde kabul edebileceklerini belirtiyordu. Mektup için bkz. *İttihad*, 18 Kanun-ı Evvel 1908.

⁸¹ *Ahenk*, 23 Kanun-ı Evvel 1908.

⁸² *İttihad*, 26 Kanun-ı Evvel 1908.

⁸³ Quataert, *age.*, s.115.

⁸⁴ *Köylü*, 26 Teşrin-i Sâni 1908.

çıkarılarak yırtılmış, yerine takması için bir keçe külâh verilmiş bunun üzerine Tahrirat Müdürü adamı mahkemeye vermiştir. Olay kamuoyunu rahatsız ettiği gibi, İzmir Boykotaj Cemiyeti de Ebu'l Hayr Efendi'ye söz konusu kişiyi affetmesi için yazarak yazmış, bir sonuç alamayınca Tahrirat Müdürünü uyarma yoluna gitmiştir.⁸⁵

Girit'in Yunanistan'a Katılması ve Aydın'da Yunanistan'ın Protesto Edilmesi

1909 yılında Girit'in Yunanlılar tarafından ilhak edilmesinin ardından imparatorlukta Yunanlılara karşı da -Avusturya mallarına karşı eylem tecrübesi bilindikte-ticarî boykota girişilmiştir. Bu boykota Aydın halkı tüccarlarla birlikte katılmışlarsa da bu kez boykot ahaliyi ve tüccarları ikiye bölmüştür. Çünkü Batı Anadolu bölgesinde 20. yüzyıl başında önemli bir Rum nüfus bulunuyordu ve Rumların Yunanistan ile siyaseten bir bağı olmasa bile duygusal bağları bulunuyordu. Nitekim Girit'in Yunanistan'a katılması Aydın'da yaşayan Müslüman Türkleri nasıl yaralayıp üzdü ise, Aydınlı Rumları da mutlu etmiş, bu nedenle büyük sevinç gösterileri yapmışlardır. İmparatorluğun neredeyse bütün vilâyet merkezlerinde ve kazalarında Girit'in Yunanistan tarafından işgali üzerine İttihad ve Terakki'nin önderlik ettiği protesto gösterileri başlamıştır. Bu türden siyasal amaçlı mitingler Aydın'da da ilk kez yapıyordu.

Bu mitinglerin en büyüklerinden biri 1909 yılı Ağustos ayının ikinci haftası Aydın'da gerçekleştirilmiştir. Çeşitli cemaatlere mensup binlerce kişi toplanarak Girit'in Yunanlılar tarafından işgali ve orada yaşanan katliamlar ile halka uygulanan şiddet ve baskı politikaları protesto edilmiştir. Aydın halkı İttihad ve Terakki Aydın Şubesi'nce gerçekleştirilen mitingde Girit için canlarını ve mallarını feda etmeye hazır olduklarını beyân etmişlerdir. Aydın Belediyesi Reis Vekili Mehmet Şükrü, Metropolit Vekili Papaz Hristo, Ermeni Reis-i Ruhanîsi Papaz Ohannes, Hahambaşı Vekili Yako Nahmiyas ve Müftü Ahmet Nuri Efendilerin imzalarını taşıyan bir telgraf miting sonrası Meclis-i Mebusân'a ve Hükûmete çekilmiştir.

Söz konusu protesto mitinglerine okul talebeleri de katılarak Girit marşını söylemişlerdir. Bu arada Girit'in Yunanistan tarafından işgali mitingler ve protestolar ile Aydın Sancağı'nın pek çok kazasında devam ederken, Aydın Boykotaj Cemiyeti Yunanlılardan alışveriş yapılmaması, Yunanlılara ait olan yerlere girilmemesi konusunda Aydın halkını uyaran bir beyannâme yayınlamıştır.

⁸⁵ *Kave*, 1 Kanun-ı Sâni 1909. Boykotaj Cemiyeti Namına İmza Mahfuzdur, "Aydın Tahrirat Müdürü Ebu'l Hayr Efendiye", *Kave*, 18 Kanun-ı evvel 1324, ayrıca bkz. Çetinkaya, *age.*, s.243-244.

Osmanlı devleti tarafından Yunanistan'a karşı uygulanan ticarî boykota Aydınlı tüccarlar da uymuşlardır. Bu konuda ciddi bir tutum sergilemeyen tüccarlar ise Boykotaj Cemiyeti tarafından uyarılmıştır. İsim verilerek ilân edilen bu tüccarlardan halkın alışveriş yapmaması istenmiştir. Boykotaj Cemiyeti ilk olarak uyarıları dikkate almayan Esfençoğulları ile Aleko Yorgiyadis isimli sabun üreticisi ve yağ tüccarının boykot edilmesi için halka çağrıda bulunmuş, bir de ilân yayınlamıştır.⁸⁶ Bu arada Aydın'da Yunan malı sattıkları, Yunanlılarla iş yaptıkları gerekçesiyle Boykotaj Cemiyeti'ne birçok ihbar yağmaya başlamıştır. Bu ihbarlar sonucunda Söke'den Makaropulos ve Şürekası, Aristidis Alexino, Vasilyos Zıpanidis, İnce Adelfi, Haralambos, Hacı Kostandi, Panayotis Benaiyas isimli tüccarlar da boykota tâbi tutulmuşlardır. Cemiyetin yaptığı açıklamaya göre "bu tüccarlara ders verilmesi için" bunlardan alışveriş yapılmaması istenmiştir. Boykotaj Cemiyeti'nin Yunanlı olduğunu daha önce ilân ettiği Terzi Yanolanik ile iş yapanlar arasında Osmanlı vatandaşı Müslüman Türk ailelerin bulunduğu açıklanması, boykotun nasıl delinebileceğini belgelediği gibi aynı zamanda boykota uymayanlar için de bir uyarı niteliği taşıyordu.⁸⁷

Girit'te Müslümanların uğradığı haksızlıkları protesto amacıyla Aydın ve Nazilli'de 1910 yılı boyunca da mitingler düzenlenmiştir.⁸⁸ Atça ve Sultanhisar'da ise Girit'te yaşanan olayların etkisiyle bazı Rumlar ve Yunan vatandaşları ne yapacaklarını bilemediklerinden, yerlerinden ayrılarak İzmir'e göç etmişlerdir.⁸⁹

1910 yılı sonlarında tedbirlerini iyice arttıran Aydın Boykotaj Cemiyeti bir bildiri yayınlarak, Yunanlılarla hiçbir şekilde beraber olunmaması, Yunanlı esnaftan mal alınmaması, Yunanlıların mağaza, gazino, fabrika, kilise, kulüp, mektep ve mabedlere sokulmamasını istemiştir. Bu uyarıları dikkate almayan ve riayet etmeyen Osmanlı vatandaşlarının cezalandırılacağı da ayrıca ifade edilmiştir.⁹⁰

Yunanistan'a karşı gerçekleştirilen boykotlar sırasında gözler Rum cemaatine çevrilmişken, özellikle Rum gençlerin gönüllü olarak askere yazılmaları başlangıçta Müslümanlar tarafından Osmanlı Devletine bağlılıkları şeklinde değerlendirilirken, bir süre sonra askerlik sırasına girmeleri bedel-i askeriden kaçmaları olarak yorumlanmıştır.⁹¹ Bosna- Hersek'in ilhakını izleyen Girit'in

⁸⁶ *Ahenk*, 13 Eylül 1910.

⁸⁷ *Ahenk*, 19 Eylül 1910.

⁸⁸ *Ahenk*, 20 Kanun-ı Sârî 1910; *Ahenk*, 13 Eylül 1910; *Ahenk*, 19 Eylül 1910; benzer mitinglerin Çine'de de yapıldığı Asaf Gökbel tarafından belirtilmektedir. Bkz. Gökbel- Şölen, *age.*, s.268.

⁸⁹ *Ahenk*, 15 Ağustos 1910.

⁹⁰ *Ahenk*, 21 Eylül 1910.

⁹¹ "Gayr-ı Müslimlerin Askerliği", *İttihad*, 7 Haziran 1909, Hasan Taner Kerimoğlu, *İttihad Terakki ve Rumlar 1908-1914*, Libra Yayınları, İstanbul, 2009, s.256

işgali Müslüman tebaa nezdinde tam bir hayal kırıklığı yaratmıştır. İmparatorluğun toprak kayıpları devam edecektir. 1911'de Trablusgarb İtalyanlar tarafından işgal edilecek, ardından Balkan harpleri başlayacaktır.

8 Ekim 1912'de Karadağlılar, 13 Ekim'de de Sırbistan ve Yunanistan Osmanlı devletine savaş ilân ederek Selanik'i almışlardı. Babaeski- Lüleburgaz Savaşını kazanıp Çatalca önlerine kadar gelen Bulgar Ordusu ancak Çatalca'da durdurulabilmiştir. Edirne, Yanya ve İşkodra kalelerinin savunmayı sürdürdükleri bir sırada 3 Aralık 1912'de I. Balkan Harbi kesilmiştir. Trakya'da sınırın Midye-Enez hattında olmasını ön gören barış konuşmaları sürerken, İttihadçılar Bâb-ı Âli Baskını ile hükûmeti devirip yeniden güçlü bir şekilde iktidara gelmişlerdir. Bu olayların olduğu sırada ise Edirne ve diğer kaleler peş peşe düşmüştür.

Edirne'nin Bulgar Ordusu tarafından işgali ve II. Balkan Harbi'nin ardından 10 Mayıs'ta toplanan Londra Konferansı'nın kararları Anadolu'da büyük bir infiale neden olmuştur. Tüm Osmanlı ülkesinde olduğu gibi Aydın Sancağı kazalarında da bu durum mitinglerle protesto edilmiştir. Aydın Sancağı'nda yapılan mitinglerin en büyüğü Nazilli'de olmaktadır. 1913 yılı Ağustos ayında gerçekleşen Nazilli'deki Edirne mitingine İslâm, Hıristiyan bütün halk beraber katılmışlardır.

Mitingde Hoca Şakir Efendi'nin oğlu Ahmet Nazmi Efendi'nin Balkan Mezalimini anlatan konuşmasının ardından, Nazillili Eczacı Papadopulo Efendi gayrimüslimler adına duygu ve düşüncelerini miting alanında toplananlarla paylaşmış, Dar-ül İrfân mezunlarından Saim Efendi de “Kin” isimli şiirini okumuştur. Miting sonunda Nazilli Belediye Başkanı Nuri Efendi ile gayrimüslimleri temsilen Kokorus Efendilerin imzalarıyla tüm Nazillililer adına Sadaret makamına, büyük devletlerin elçiliklerine ve Amerika Birleşik Devletleri Hükûmetine protesto telgrafları yazılıp postalanmıştır.⁹²

Balkan harplerinin acıları daha tazeyken, çok geçmeden I.Dünya Harbi başlamış, Osmanlı Devleti Almanya ve Avusturya Macaristan'ın yanında yer almıştır. İtilaf devletlerinin pek çok cephede birden Osmanlı Devletine karşı saldırıya geçmesi üzerine Anadolu'da bazı yerlerde İtilaf devletleri aleyhine mitingler düzenlenmesine yol açmıştır. Bunlardan biri de Aydın'da Germencik'te gerçekleşmiştir.

Germencik'ten Belediye Reisi Mehmet Talat, Müdafaa-ı Milliye Reisi Hafız Tahir, Aza Ali Rıza imzalarıyla dönemin gazetelerine gönderilen bir telgraftan öğrendiğimize göre; I. Dünya Harbi'nin hemen başlarında Germencik'te büyük bir halk topluluğu İngiliz, Rus ve Fransızlara karşı protesto mitingi düzenlemişlerdir. Yüzbaşı Refik, Mülazım Arif Beyler Kumandasındaki bir bölük jandarmanın da katıldığı mitingde Aydın Sultanîsi muallimlerinden

⁹² “Edirne için Nazilli Mitingi” *Ahenk*, 17 Ağustos 1913.

Gümlücineli Esat Efendi tarafından Osmanlı Ordusu'nun başarısı için dua okunmuş, ardından İtilaf devletleri protesto edilmiştir.⁹³

Şüphesiz II. Meşrutiyet döneminde yaşanan boykot eylemlerinden çıkarılabilecek en önemli sonuç ise Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinde yaşanan olumsuz siyasî ve ekonomik gelişmeler karşısında Müslüman(-Türk) ahalinin İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin de desteğiyle ilk kez kendi iradesiyle Avrupa Devletlerinin iktisadî ve siyasî yayılmasına karşı direnişe geçmiş olması gerçeğidir.

Aydın Sancağı ve Güvenlik Meselesi

Meşrutiyetin ilânıyla beraber uzun tartışmalar sonunda, 23 Temmuz 1908 tarihinden önce işlenen tüm suçlar için Genel Af çıkarılmıştır.⁹⁴ Bu affa uğrayanlar altı sene boyunca suç işlemezlerse suçlarından tamamen arınmış sayılacak aksi takdirde cezaları katlanacaktı. İttihad ve Terakki Cemiyeti bütün suçluları istibdat döneminin kurbanı olarak görüyor bu girişimiyle onları kazanabileceğini düşünüyordu.⁹⁵ Güvenlik ve asayiş sorunlarıyla boğuşan Aydın sancağı için bu gelişmeler umutlu bir bekleyişi de beraberinde getirmiştir. Umumî Af'la beraber Aydın Sancağı hapisanelerindeki mahkûmların da serbest bırakılmıştır. Bir taraftan da İttihad ve Terakki eşkıya çetelerinin silahlarını bırakmalarını istemiştir. Bu girişim başlangıçta oldukça başarılı da olmuştur. Yüze inen efe ve zeybek grupları için sembolik törenler bile yapılmıştır. Ne var ki büyük törenlerle dağdan yüze indirilmiş olan, efe ve zeybek grupları imparatorluğun toprak kayıpları ve merkezi otoritenin sarsılması sonrası yeniden eşkıyalığa başlamışlardır. II. Meşrutiyet ilân edildiğinde affedilen Çakırcalı dahi bu gruplara katılmakta gecikmemiştir. Bütün imparatorluk hatta dünya Aydın bölgesini Çakırcalı'nın bitmek tükenmek bilmeyen eylemleriyle tanımıştır. Çakırcalı'ya karşı hükümet Aydın'da Hacı Ali Paşazâde Sadık Bey ile Kuşadası'nda Hacı Mahmudzâde Hasan Bey'i görevlendirmiştir.⁹⁶ 1909 yılı sonlarında Çakırcalı'nın eylemleri Aydın merkeze de uzanmıştır. 1909 yılı Eylül ayı içerisinde Aydın bölgesinde 10 günde iki büyük baskın yapan Çakırcalı'ya karşı takip kollarının kayıtsız kalması Aydın Sancağı hakkında Meşrutiyet'le birlikte halkın yönetime karşı duymaya başladığı güvenin sarsılmasına neden olmuştur. 20 Eylül 1909'da hemen Aydın'ın yanbaşındaki Erbeyli İstasyonunu basan Çakırcalı bu mahallin zenginlerini dağa kaldırmıştır.⁹⁷ Dağa kaldırılanlar

⁹³ *Ahenk*, 18 Teşrin-i Sâni 1914.

⁹⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* C.I, İçtima 137, 5 Ağustos 1325, s.530-532, BOA İrade Adliye ve Mezahib, № 1326-B-1.

⁹⁵ Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkıyalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s.118.

⁹⁶ BOA DH. MUİ 2-3/15, 11.N.1327.

⁹⁷ *Ahenk*, 23 Eylül 1909; *Ahenk*, 25 Eylül 1909, *Ahenk*, 26 Eylül 1909.

için fidye ödenerek serbest bırakılmalarına rağmen baskın olayı halkı fazlasıyla korkutmuştur. Çakırcalı bir süre sonra Barutçu Kardeşlerin Aydın Kırkahveler'deki muhteşem fabrikasını da yakmıştır.⁹⁸ Kereste, çırçır, un ve yağ bölümlerinden oluşan bu kompleks Aydın'a on mil uzaklıktaydı ve otuz bin liraya tesis edilmişti. Bu tesisin depolarında bulunan beş bin kıyve zeytinyağı ve yüz bin travers de yanmıştır. Çakırcalı Mehmet, fabrikayı yaktıktan sonra, Barutçu Kardeşlere haber göndererek 5.000 lira ödemedikleri takdirde, Aydın'ın Cumalı mevkiindeki diğer fabrikalarını da yakacağını bildirmiş ve tehdit etmişti. Bu Çakırcalı'nın her zaman başvurduğu iki yoldan birisiydi. Çünkü diğer tehdit etme yolu, bastığı yerlerde işlediği cinayetler sonrası halka psikolojik baskı uygulayarak halkın kendisini ihbar etmesinin önüne geçme taktiği idi.⁹⁹ Gitgide artan eşkıyalığın önünü alabilmek için hükûmet 3 Ekim 1909'da 'Men'i Şekavet Kanunu'nu çıkararak uygulamaya koymuştur.¹⁰⁰ Kanun gereğince eşkiya ve yardımcılarının yargılanabilmesi için *Divân-ı Harb-i Örfîlerin* kurulması öngörüldü. Aydın Valisi Mahmut Muhtar Paşa, Divân-ı Harb görev yerini Aydın Sancağı olarak belirlemiştir. Aydın Divan-ı Harbisi 18 Ekim 1909'da görevine başlamıştır.¹⁰¹

Düzen değişiyor, Valiler değişiyor, Mutasarnflar değişiyor ancak hem Çakırcalı'nın hem de diğer eşkiya gruplarının eylemleri bir türlü bitmek bilmiyordu. Çakırcalı 1911 sonlarında Aydın Sancağı'na bağlı kaza, kasaba ve köylerinde zenginleri dağa kaldırıyor, adam öldürüyor, yaralıyor, fidye topluyordu. Çakırcalı'nın son eylemi Arpaz Bey'i, Osman Bey'i ve oğlunu dağa kaldırmak oldu.¹⁰² Nihayet namılı Çakırcalı, 17/18 Kasım 1911'deki çatışmada Çakırcalı takip müfrezeleri tarafından öldürülmüştür.¹⁰³

Çakırcalı'yı efsaneleştirmiş olan halka pek inandırıcı gelmeyen bu haber üzerine cesedi halkı ikna edebilmek için Nazilli hükûmet konağının kapısından bacağından asılarak teşhir edilmiştir.¹⁰⁴ Çakırcalı'nın öldürülmesiyle eşkıyalık

⁹⁸ BOA DH.MUI 2-3/33, 24.N.1327.

⁹⁹ Yetkin, *age.*, s.132, 137. Bununla birlikte Aydın'ın Teke köyünde kimlikleri belirlenemeyen şakiler köyün üç Hristiyan dükkanını soymuşlar ve dükkan sahiplerini öldürmüşlerdi. BOA Y. PRK.ASK. 229/28, 14.Ra.1323. Aydın'da en az Çakırcalı kadar meşhur olan Çalık Hüseyin adlı bir diğer eşkiya Köşk nahiyesinde Jandarma Yüzbaşı Mehmet Efendi tarafından yakalanmıştı. Ancak bu yakalama süreci askerler mavzer tüfeğini kullanmasını bilmediğinden çok zor geçmişti. Çakırcalı bir başka şaki olan Kara Ali ile birleşerek yakalanan şaki Çalık Hüseyin'in evini yakıp askerle çatışmaya girişmiş ancak yine ele geçirilememişti. BOA Y.PRK.ASK. 247/70, 02.Ca.1325.

¹⁰⁰ *Abenk*, 14 Teşrin-i Evvel 1909

¹⁰¹ Aydın Divân-ı Harbisi yedi kişilik bir kuruldan oluşmuştu. Divân'da Aydın Miralay Osman, Kolağası Cafer, Kolağası Gani, Yüzbaşı Şükrü, Merkez Müdde-i Umumisi Enver, Aydın Ticaret Mahkemesi Reisi Edhem ve Aydın Ceza Mahkemesi azalarından Süleyman Beyler bulunuyordu. *Abenk*, 14 Teşrin-i Evvel 1909.

¹⁰² Zeynel Besim Sun, *Çakırcı Efe*, İzmir, 1934, s.554.

¹⁰³ *Abenk*, 19 Teşrin-i Sâni 1911.

¹⁰⁴ *Abenk*, 13 Kanun-ı Evvel 1911.

olaylarının azalacağını düşünenler çok geçmeden yanıldıklarını da anlamışlardır. Olaylar azalacağına, İmparatorluğun 1911 yılından itibaren sürekli savaşların içinde yer alması asayişsizliği artırarak eşkıyalığı da tırmandırmıştır. Aydın Sancağı dağları asker toplamaların ve kaosu iç içe yaşandığı 1914–1918 yıllarında yine kanun tanımayan zeybekler ve çalıkakıcılardan geçilmez olmuştur.¹⁰⁵

Aydın'da Kültürel Yaşam

20. yüzyıla girerken geleneksel eğitim kurumları olan medreseler bakımından Aydın Sancağı oldukça zengindi. Bunun dışında Aydın'da modern eğitim kurumları içerisinde ibtidai, mekteb-i Terakki, Mekteb-i Feyziye, Rızaiye Mektebi, Veysi Paşa Mektebi, Serçecizâde Mektebi, Paşa Mektebi, İbrahimağa Mektebi, Dükkanönü Mektebi faaliyet gösteriyorlardı. Karapınar, Germencik, Çine, Söke, Bozdoğan ve Nazilli'de de iptidai ve rüştiye mektepleri vardı.¹⁰⁶ II. Meşrutiyet döneminde Aydın'da yaşayan gayrimüslimlerin eğitime büyük önem verdikleri bilinen bir gerçektir. Gayrimüslimler Aydın'daki sayılarına oranla oldukça fazla sayıda okulda modern anlamda eğitim ve öğretim faaliyetini yürütüyorlardı. 19. yüzyıl sonlarında ruhsat alıp eğitim-öğretime başlayan rüşdiyeler ve idadiler içerisinde Rumlara ait Söke'de 7, Aydın'da 1, Nazilli'de de 2 idadi bulunuyordu. Ermenilerin ise Aydın'da 1876 yılında açılmış Kırkoryan isimli mekteplerinin dışında, bir de Söke'de mektepleri vardı. Nazilli'deki Ermenilere ait Nersisyan Rüşdi Mektebi de 1886 yılında eğitim ve öğretime başlamıştı. Aydın'daki tek Musevi mektebi olan Gabriel Arya ise 1884'de açılmış, 20. yüzyıl başlarında 110 erkek öğrenciyle faaliyet göstermekteydi.¹⁰⁷

Aydın'da gayrimüslimler için eğitim ve kültürel alanda söylediğimiz gelişmişliği Müslüman toplum için ifade etmek zordur. Müslümanların yaşadığı mahallelerde eğitimdeki gerilik hemen dikkati çekmekteydi. Kollektif hareket etme olgusunun hiçbir zaman gelişmediği Aydın kentinde halk hemen her eksikliğin giderilmesi işini hükûmete ya da yerel yöneticilere havale etmiştir. Özellikle Mutasarrıf Hüsnü Bey'in Aydın'a gelişinden sonra eğitim alanında az

¹⁰⁵ 1914–1918 yılları arasında Alanyalı Molla Ahmet Çetesi Nazilli-Bozdoğan-Karacasu Aydın- Çine dolaylarında, Zeybek Nazım Çetesi Koçarlı- Bağarası-Çakmar arasında, Dede Zeybek Söke Bağarası, Çavdarlı Murat Çetesi Koçarlı-Beşparmak arasında faaliyet göstermişlerdir. Bu çeteler dışında ayrıca Kozalaklı Mehmet, Killoğlu Hüseyin Efe'de merkezî otoritenin bozulmasıyla dağlarda hüküm sürmeye başlamışlardır. Yine adalardan gelen Rum çeteler özellikle Söke-Didim bölgesinde güvenlik güçlerine zor anlar yaşatmışlar, Müslüman Türk halkına aman vermemişlerdir. Bkz. Onur Akdoğan, *Bir Başkaldırı Öyküsü Zeybekler*, Cilt 1, İzmir, 2004, s.246.

¹⁰⁶ Günver Güneş-Müslime Güneş, "Atatürk Döneminde Aydın'da Eğitim", *Atatürk ve Cumhuriyet'e Armağan*, Ed. Günver Güneş, Mehmet Başaran, Adü Basımevi, Aydın, 2009, s.23-36, Yapucu, age, s.266.

¹⁰⁷ *1319 Maarif Salnâmesi*, İstanbul, 1321, s. 440-443, *1321 Maarif Salnâmesi*, İstanbul, 1323, s.373–374.

çok adımlar atılmaya başlandığı görülmüştür. 1910'lu yılların başında dönemin Aydın Mutasarrıfının teşvikleriyle Hacı Beyzâde Cemal Bey Efendi'nin Tire Kapısı Mevkiinde birkaç yüz lira masrafla bir İbtidâî mektep (Halide Hatun) yaptırılırken, Kenz'ül İrfan, Teshiliye (şimdiki Güzelhisar Mektebi), Rabia Hanım mektepleriyle, Erbeyli Köy Mektebi Mutasarrıf Hüsnü Bey zamanında öğretime başlamışlardı.¹⁰⁸ Bu dönemde Emin Bey, Tevfik Bey, Hüdaî Efendi, Kulaksızzâde Mehmet Efendilerin eğitim sahasında cömert hayırseverlikleri olmuştur.¹⁰⁹

Topyatağı Mevkiinde bulunmasına rağmen farklı yerlerde eğitim ve öğretime devam eden Aydın Mekteb-i İdadisi 1913 yılında İstasyon yanındaki Cemal Bey'in hanesine nakledilmiş ve orada eğitime devam edilmiştir.¹¹⁰ Aydın Sultanîsinin resmî açılışı 1914 yılı başlarında gerçekleşmiştir. Binası tamamlanmadan eğitime başlayan okul talebesi derslere değişik yerlerde giriyorlardı. Sultanî Müdürü İlyas Bahri Efendi talebenin ihtiyacı olan eğitim araç ve gereçlerini bizzat kendisi tedarik etme yoluna gitmiştir.¹¹¹ Cumhuriyet öncesi Aydın'daki tek özel okul Peştemalcı Reşad Bey'in Kenz-ül Maarif isimli okuluymdu. 1909 yılı sonlarında Maarif Vekâleti'nden ruhsatı istenilen okul, 1910 yılında eğitim ve öğretime başlamıştır.¹¹²

20.yüzyıl başlarında kentte Hristiyanlara ait Manastır'da Fransız rahibeler tarafından ders ve kursların verildiği Sörlük Mektebi bulunuyordu. Burada haftada iki akşam dil kursu veriliyor, kurslara çoğu Rum, Ermeni, ve bunların dışındaki gayrimüslim çocuklar katılıyorlardı. Yaşa, dine, milliyete bakılmaksızın verilen bu kurslar, Pazartesi ve Cuma günleri gerçekleşiyordu.¹¹³

Çocuklarını modern eğitim imkânlarının olduğu bilinen Aydın'daki gayrimüslimlere ait mekteplere kaydettiren Aydınlı Müslüman aileler bir süre sonra çocuklarının istavroz çıkarmaya başladıklarını gördüklerinde, bu mekteplerde yalnızca dil öğretilmeyip aynı zamanda Hristiyanlık propagandası da yapıldığına tanık olmuşlar,¹¹⁴ bu idrakte birer ikişer çocuklarını söz konusu okullardan almışlardır.

20. yüzyıl başında Aydın'da ne Müslümanların, ne de gayrimüslimlerin bir matbaası bulunmuyordu. Zeki Mesut Alsan'ın kaydettiğine göre 1900'lü yılların

¹⁰⁸ Gökbel- Şölen, *age.*, s.126.

¹⁰⁹ *Abenk*, 17 Teşrin-i Evvel 1913.

¹¹⁰ *Abenk*, 6 Teşrin-i Evvel 1913.

¹¹¹ *Abenk*, 8 Şubat 1914.

¹¹² *Abenk*, 18 Teşrin-i Sâni 1909.

¹¹³ Zeki Mesud Alsan, *Memleket Çocuğu Mustafa'nın Romalı Aydın ve İzmir Hatıraları 1889-1907*, Yay. Haz. Ali Birinci, Vadi Yayınları, 2002, s.57.

¹¹⁴ *Abenk*, 29 Teşrin-i Evvel 1910 tarihli İzmir gazetesinde bu konuyla ilgili olarak özellikle Yedi Kızlar Ecnebi Mektebi'nde yaşananlar çocukların aileleri tarafından dile getirilmiş ve bu okullar hükûmete ihbar edilmiştir.

başlarında Aydın'a İzmir, Atina ve Avrupa çıkışlı gazeteler demiryolu vasıtasıyla ulaşıyordu. Bu gazetelerin neredeyse hepsi yabancı olan abonelere geliyordu.¹¹⁵

Aydın'da sahne yaşamı birkaç küçük etkinlik sayılmazsa II. Meşrutiyet'in ilanı ile başlamıştır denilebilir. Tiyatro yalnızca gayr-i Müslimlerin değil Müslüman Türklerin de katılım sergilediği ciddi bir aktivite idi. Aydınlı gençlerin kurdukları *Heveskerân Cemiyeti* adını taşıyan bir tiyatro derneği bile vardı. Bu dernek sahne faaliyetleriyle birlikte, Aydın'daki mahallî kuruluşlara, özellikle okullara araç-gereç ve maddî destek sağlıyordu. Nitekim 1909 yılı Mart ayında bu derneğin girişimleriyle Aydın'da *Devr-i Sabıkada Vükelâ* piyesi ile *Mesâib-i İstibdat* oyunu Heveskerân Cemiyeti tarafından sahnelenmiştir.¹¹⁶ Oyun esnasında toplanan 12 bin kuruş vilâyete teslim edilmiştir.¹¹⁷ Bu oyunlar şu ana kadar Aydın'da yaşayan Müslüman topluluğunun sahnelediği tespit edebildiğimiz ilk oyunlardır.

1910 yılında Aydın'daki İstanbul Oteli Kıraathanesi'nde de tiyatro oyunlarının oynandığı dönemin yerel basını tarafından belirtilmiştir.¹¹⁸ I. Dünya Savaşı'nın başladığı tarihlerde Aydın'da iki tiyatro bulunuyordu. Bu iki tiyatrodan biri Rum cemaatinden Kara İsigos, diğeri de D. Hacı Dimo'ya aitti.¹¹⁹ II. Meşrutiyet döneminde Aydın'da tiyatro ve sinemalar sadece sanatsal etkinliklerde bulunmamış, aynı zamanda sosyal yardım amaçlı da çalışmışlardır. Nitekim gerek Balkan Savaşları, gerekse I. Dünya Savaşı başlangıcında Osmanlı Donanmasına yardım için gerçekleştirilen çalışmalarda İstasyon Caddesi'nde bulunan Padova Biraderlere ait sinemada *Reşadiye Drednotu* isimli tanıtım ve propaganda filmi Padova Biraderler tarafından Söke ve Nazilli'de de gösterilmiştir.¹²⁰

¹¹⁵ Alsan, *age.*, s.56

¹¹⁶ Ömer Faruk Huyugüzel, *İzmir'de Edebiyat ve Fikir Hareketleri Üzerine Araştırmalar*, İBBKK Yayınları, İzmir, 2004, s.79-108.

¹¹⁷ Müslüman unsurun da tiyatro işiyle ilgilendiği anlaşılıyor. Aydın gençlerinin "mahallî müessesât-ı hayriyesine hizmet ve muavenet maksadıyla" kurdukları Heveskerân Cemiyeti'nin sergilediği piyesler tiyatronun kentte sadece gaynmüslimlere has bir uğraşı olmadığını gösterir. *Ahenk*, 7 Mart 1909.

¹¹⁸ Burada sergilenen oyunlar ahlâka aykırı ve birkaç dansözün göbek atmasından ibaret olduğu için eleştirilerde eksik olmamıştır. *Ahenk*, 29 Teşrin-i Evvel 1910.

¹¹⁹ Aydın Köprübaş'ında Rum Faşiko'nun eğlence mekânında 20. yüzyıl başlarında gezici kumpanyaların tiyatro oynadıkları bilinmektedir. *Amuarire Oriental 1914*, s.1322; ayrıca Günver Güneş, "Bir Fransızca Rehber Göre I. Dünya Savaşı Öncesi Aydın", *Aydın Kültür Sanat Dergisi*, Yıl 3, Sayı 18, Ağustos-Eylül 2002, s.24.

¹²⁰ Reşadiye drednotu, finansmanı Osmanlı Donanma Cemiyeti tarafından sağlanmış olan ve İngiltere'ye sipariş edilmiş bir gemi idi. Gemiyi I. Dünya Savaşı olasılığına karşı İngiltere tarafından el konulmuştur. Donanma Cemiyeti'nin faaliyetleri çerçevesinde propaganda amaçlı bir tanıtım filmi olarak II. Meşrutiyet döneminde sinemalarda gösterilmiştir. *Ahenk*, 22 Kanun-ı Sâni 1914.

II. Meşrutiyet döneminde kültürel çalışmaların merkezinde İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Aydın Şubesi yer alıyordu. Bu cemiyet bünyesinde oluşturulan *Aydın Kulübü* (Club Aydın) 1910 yılı başlarında; okuma-yazma-müzik gibi çeşitli konularda gece dersleri tertip ediyor ve dersler için Ramazanpaşa Camii yanındaki Zeyniye Mektebini kullanıyorlardı.¹²¹

Kentin kültürel yaşamının dinamiklerini gayr-i Müslimler oluşturuyordu. Özellikle Rumlar her türlü edebiyat ve sanat aktivitesinin içerisinde yer alıyorlardı. 1910'lu yıllarda Aydın Şehir Kulübünde edebiyat matinele yapıldığını Dido Sotiriü'nun *Ölümler Bekler* kitabından öğreniyoruz. Sotiriü Aydın'daki yaşam kesitlerinden örnekler verirken, Rum cemaati içinde ve adeta bir "Aydınlılar" kulübü oluşturan, kendilerinin *Jour fixe* (:Sabit Gün) adını verdikleri ve Avrupa'da tahsil görmüş birçok zengin genç insanın katıldığı, aile toplantıları şeklinde gerçekleşen edebiyat toplantılarından söz eder. Dido Sotiriü'nun hayretle ifade ettiği gibi, İstanbul ve İzmir gibi Avrupa etiketi taşıyan şehirlerde karşılaşılabilecek böyle bir durumla Batı Anadolu'nun derinliklerinde Aydın da tanık oluyordu. Doğal olarak Aydın'da yaşayan gençlerin demokrasi, sosyalizm, serbest aşk üzerine konuşmalarını duymak o zaman dilimi içerisinde düşünülürse ilginç bir o kadar da tuhaf bir şeydi.¹²² II. Meşrutiyetin başlangıcıyla 31 Mart (13 Nisan 1909) olayına kadarki dönemde yalnızca İstanbul'da 353 gazete ve dergi yayımlanmıştır. Hatta II. Meşrutiyetin ilk iki ayında 200'ün üzerinde gazete imtiyazı verilmiştir.¹²³ İstanbul'un basın yaşamındaki bu oluşumların, imparatorluğun tümünde de çok küçük ölçekte olsa bile yaşandığını görmek mümkündür. Basındaki bu patlama, toplumun gerçekleri özgürce dinleme açlığıyla birlikte 'devr-i sabık'a karşı gelişen bir tepkiden kaynaklanmıştır.

Aydın şehrinde yayıncılık faaliyeti tüm Osmanlı sahasında olduğu gibi II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ortamıyla gelişme göstermiştir. II. Meşrutiyet'in ilânıyla birlikte daha önce görülmeyen bir oranda Aydın'da Müslümanlara ve gayrimüslimlere ait birçok matbaa faaliyet göstermeye başlamıştır.

II. Meşrutiyet dönemi gazete ve dergi çıkarmak için Aydın'da ve kazalarında birçok girişime sahne oldu. Bu konuda ilk teşebbüs sancak merkezi Aydın'da gerçekleşti. Aydın Belediye Müfettişi Hasan Efendi *Menderes* adıyla bir gazete çıkarmak için hükûmetten ruhsat talebinde bulunmuş, ancak istediği gazeteyi çıkarmak konusunda başarılı olamamıştı.¹²⁴ Bu alanda en çok ileri giden yerleşim de Nazilli olmuştur. 1908 yılında Bozdoğan Kaymakamlığı'ndan emekliye

¹²¹ *Ahenk*, 9 Kanun-i Sâni 1910.

¹²² Dido Sotiriü, *Ölümler Bekler*, Yunancadan Çev. Kriton Dinçmen, 2. Baskı, Arion Yayınlan, İstanbul, 1995, s.48-49.

¹²³ Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt I, İstanbul, 1984, s.89.

¹²⁴ *Ahenk*, 20 Kanun-ı Sâni 1908.

ayrılan Osman Fikri Bey Nazilli'de taşbaskı yapan Celâli matbaasını kurmuştur. Nazilli Belediye Başkanı Haşim Enveri Bey'le el ele vererek *Celâli* adlı 'siyasî, fennî ve havadis-i mahalliyeden bahseden' bir gazete çıkarmışlardır. Haftada iki gün yayınlanan bu gazete üç yıl kadar çıktıktan sonra kapanmıştır.¹²⁵

1909 yılında Osman Fikri Bey bu kez, Kırşehirli Mehmet Feyzi Bey'le birlikte haftada iki gün yayınlanan *Yeni Osmanlı* gazetesini çıkarmışlardır. Bir yıl kadar yayını süren bu gazete de kendi kendine kapanmıştır. Hem *Celâli* hem de *Yeni Osmanlı* gazetelerinin idare yeri Nazilli'deki İttihad Kulübünün yanındaydı.¹²⁶ Yine 18 Kasım 1908 tarihinde Nazilli'de yayınlanan bir başka gazete de *Mülhakat* adını taşıyordu. Gazetenin Sahip ve Mesul Müdürü Ömer Beyzâde Ahmet Refik Bey idi. Gazeteyi Haşim Enveri Beyle birlikte çıkarmışlardır. Gazetenin başyazarlığını da Kantarağasızâde Ömer Selahattin Bey yapıyordu. Haftada iki gün yayınlanan gazete 1913 yılında yayını durdurmuştur.¹²⁷ *Mülhakat* II. Meşrutiyet döneminde Aydın'da en uzun ömürlü gazete olma özelliğini taşır. Gazetenin idarî yeri Nazilli-Pazar karyesinde Kuyumcular içindeydi.¹²⁸ Gazetenin sahibi hakkında ulaşabildiğimiz tek bilgi bu kişinin II. Abdülhamid döneminde Nazilli Bidayet Mahkemesi başkâtibi olduğudur.¹²⁹ *Mülhakat*'ın başyazarlığını ise İzmir'in ünlü ailelerinden Kantarağasızâdelere mensup Ömer Selahattin Bey yapmıştır. Gazete, idare merkezinin Nazilli de olmasından dolayı ve işlerin asıl görüleceği yer vilâyet merkezi olduğu için İzmir'de de bir şube açmıştır. Gazetenin İzmir Şubesi Kemeraltı Beyler Sokağında olup, *Köylü* gazetesinin bitişiğinde bulunuyordu.¹³⁰ Hafta da bir kez yayımlanan gazetenin kendine ait bir matbaası yoktu ve gazetenin basımı, İzmir'de en çok Türkçe eser basan gayr-i müslim matbaası olan Keşişyan Matbaası'nda yapılıyordu.¹³¹ İzmir'e ve özellikle adından da anlaşılacağı üzere "çevre"sine seslenmeyi hedefleyen *Mülhakat*, künyesinde kendini şöyle tanıtır: 'Şimdilik haftada bir Pazar günleri çıkan bu ahali dostu

¹²⁵ *Abenk*, 3 Şubat 1908. Ayrıca bkz. Günver Güneş, "Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Aydın'da Basın Yayın Hayatı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 41, Ankara, 2007, s.23, Ankara Üniversitesi DTCF; ayrıca Aslan Buğdaycı, *Dünden Bugüne Nazilli*, İstanbul, 2001, s.100.

¹²⁶ Gökbel-Şölen, *age.*, s.119.

¹²⁷ *Abenk*, 18 Mart 1913.

¹²⁸ Gazetenin çıkış tarihi Asaf Gökbel'in *Aydın İli Tarihi*'nde 1909 olarak verilmektedir. Oysa *Mülhakat* gazetesi 1908 tarihinde yayınlanmaya başlamıştır. Bkz. Sabri Yetkin; "Mülhakat: II. Meşrutiyet İzmir'inin Bilinmeyen ve Demokrat Söylemleri", *Kebikeç*, Yıl 2, Sayı 4, Ankara, 1996, s.99.

¹²⁹ BOA DH.MUI 2-4/39-A, 17.Za.1327.

¹³⁰ İlgincidir, genellikle gazetelerin idare merkezleri şehir merkezlerinde bulunurken, *Mülhakat*'ın idare merkezi bir köy idi. Gazetenin künyesindeki anlatıma göre; "Mahal-i İdare: Nazillinin Pazar Karyesinde, Kuyumcular Çarşısında daire-i mahsusta" olduğu ifade edilmiştir; *Mülhakat*, 25 Teşrin-i Evvel 1325-26.

¹³¹ Erkan Serçe, *İzmir'de Kitapçılık*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi (İzmir, 1990), s.41.

tenkid gazetesinin mesleği doğruyu söylemektir. “Hukuk- ibadın Müdafii, Fikr-i Müsavatın Naşiridir”. Gazete dönemin Aydın Valisi Mahmut Muhtar Paşa ile yaşadığı zıtlasma ve polemikle adını kamuoyuna duyuracaktır aynı zamanda.¹³² Gazete, muhalif yapısından ve eleştirel üslubundan ötürü, vilâyet yönetimi ile sürekli çatışmış ve bu yüzden yargılanmış, yönetime karşı eleştiri dozunu kaçırınca ağır suçlamalarla karşı karşıya kalmıştır.

Nazilli’de 1909 yılında gayrimüslimlerin de matbaa açmak ve gazete çıkarmak için ruhsat istediklerine dair bilgiler bulunmaktadır. İlya Lefteryadi isimli Rum vatandaşı *Hürriyet* adıyla hem bir matbaa, hem de gazete çıkarmak için hükûmetten ruhsat istemiştir.¹³³ Bu girişimin sonucunu bilemiyoruz. *Hürriyet* isimli bir gazeteye ne kütüphanelerde ne de arşivlerde ulaşamamıştır. 1909 tarihli Nazilli’de çıkan bir başka gazete de *Millî Hakikat* adını taşımaktaydı. Gazetenin imtiyaz sahibi Ahmet Efendi idi. Gazete taşların bozulması nedeniyle Nisan 1909’da yayına ara vermiş, bir daha da yayınlanmamıştır.¹³⁴

II. Meşrutiyet döneminde Nazilli’deki kadar olmasa da Aydın’da basın yaşamında gözle görülür bir canlanma vardır. Daha Eylül 1908’te Kipriano Lazari isimli bir Rum *Sada-yı Abali* adıyla bir gazete çıkarmaya başlamıştır.¹³⁵ II. Meşrutiyet döneminde Aydın Sancağı’nda yayınlandığını tespit ettiğimiz bir diğer gazete de *Söke* adını taşıyordu. Söke’de Kaymakamzâde Niyazi Efendi’nin imtiyaz sahibi olduğu gazete Söke’den çıkarılıyordu.¹³⁶ II. Meşrutiyet döneminde çıkan gazeteler ekonomik sorunlar ve teknik imkânsızlıklar nedeniyle kısa süreli yayınlanmışlardır.

Sosyo-kültürel etkinliklerin içerisinde Donanma Cemiyeti ve Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti’nin yanında II. Meşrutiyet döneminde Aydın’da kültürel faaliyetlerin merkezi İttihad ve Terakki’nin de desteğini almış olan Aydın Türk Ocağı idi. Türk Ocağı 20 Kanun-ı Sâni 1331’de (1915) kurularak sosyal ve kültürel çalışmalarına başlamıştır. Türk Ocağı kuruluş aşamasında 200 üyesi ile faaliyet programını yürütmüştür. Aydın Türk Ocağı’nın kurucusu ve ilk reisi Şefik Bey idi.¹³⁷ Aydın Türk Ocağı I. Dünya Savaşı boyunca Aydın’ın kültür mabedi olmuştur. Yunan işgali ile birlikte yaşam sekteye uğrarken, kültür ve sanat faaliyetleri de yapılamaz olmuştur.

¹³² Yetkin, agm., s.112.

¹³³ *Abenk*, 30 Temmuz 1909; Güneş, agm., s.24.

¹³⁴ *Abenk*, 26 Nisan 1909, Saadet Tekin, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Nazilli*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi (İzmir, 1997), s.45, Buğdaycı, age., s.101.

¹³⁵ *Abenk*, 12 Teşrin-i Sâni 1908.

¹³⁶ *Abenk*, 12 Haziran 1909.

¹³⁷ BOA DH.KMS 5/36, 25.S.1331; DH.ŞFR 667/27, 25 Kanun-ı Evvel 1334.

II. Meşrutiyet ve Aydın Sancağı'nda Ekonomik Faaliyetler

Aydın Sancağı'nda ekonomik faaliyetler büyük ölçüde tarım kaynaklıdır. Tarımın temel üretim birimi kendi toprağının sahibi küçük üreticidir. Ortakçılık ve kiracılık oldukça yaygındır. Tarımsal üretimde çeşitlilik hakimdir. İncir, zeytin, üzüm, pamuk, tütün, palamut üretimi yaygındır. Batılı ekonomik sistemler İzmir Limanını ve hinterlandtaki işlerine yarayacak zenginliği keşfettiklerinde bile Aydın Sancağı yabancı tüccar için özellikle demiryolunun yapılmasından önce çok uzakta bulunuyordu.¹³⁸ Cumhuriyet öncesi dönemde ticaret büyük ölçüde yabancı firmaların, acentelerin ve azınlıkların elindeydi. Tarımsal üretime dayalı olarak gelişen bu ticari yoğunluk Aydın ovasında üretilen ürünlerin ve çıkarılan madenlerin İzmir Limanına oradan da uluslararası pazarlara aktarılmasıyla sonuçlanan bir seyir izliyordu. XX. yy başlarında Aydın'da gayrimüslimlerin ticari alandaki etkinliği genişleyerek devam etmiştir. I. Dünya Savaşına doğru İttihat Ve Terakkinin bütün zorlamalarına rağmen gayrimüslimlerin özellikle Rumların kentin ticari yaşamı üzerindeki ağırlığı hala hissedilmekteydi. Kent ekonomik anlamda yabancıların kuşatması altında idi. I.Dünya Savaşı yıllarında milli iktisat politikası ile milli tüccarını, milli bankasını, milli kooperatifini yaratmak isteyen İttihat ve Terakki'nin yoğun propaganda ve politikalarına şehirdeki nüfusça fazlalığına rağmen Türklerin ticari alanda etkisizliği gerçekten dikkat çekicidir. Bütün bunlara karşın yine somut adımlar atılmıyor değildi. İttihat ve Terakki'nin girişimleriyle Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi yerli üreticiyi yabancı şirket ve simsarlara karşın koruma amaçlı oluştururken, Milli Aydın Bankası'da Batı Anadolu üreticisinin sermaye eksikliğini gidermeye çalışacaktı.¹³⁹ Aydın yabancılar için daha çok yerel zenginliklerinden yararlanılmak için seçilmiş bir bölge idi. Bölgede kooperatif şirketlerinin bulunmaması üreticiyi yabancı tüccarların insafına bırakıyordu. İncir üreticisinin, düşük faizli ve yaygın ziraat kredisini üreticiye dağıtacak olan kuruluşların tüm üreticileri kapsayamamasından dolayı, bu boşluğu İzmir'deki incir komisyoncular dolduruyordu. Bu ise üreticinin yüksek faizli borç alıp ürün zamanı düşük fiyatla mal satar duruma sokuyordu. Nitekim incirden oldukça iyi para kazanmış olan tüccarlar, bu tatlı kârlarını artırmak amacıyla İzmir'de incir ticaretiyle uğraşanlardan mösyö Masir ve Jiro, İzmir'li tüccarları bir çatı altında toplamaya girişerek "İncir Tröstü"nü kurdular. The Smyrna Figs Packers adlı şirket de uygun gördüğu fiyatı çarşıya ilân eder üreticinin elindeki ürün yemiş çarşısında yok pahasına işlem görürdü. Tröstlerin hem alıcı hem de satıcı olacak, üreticinin ürününü istediğu fiyattan alacak ve yurtdışına istediğu fiyattan satacaktı

¹³⁸ Yapucu, *age*, s.288

¹³⁹ Günver Güneş, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Aydın'da İktisadi ve Ticari Yaşam"; Aydın Ticaret Odasının Faaliyetleri, *Uluslar arası Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed.: Bayram Kodaman vd., SDÜ Basımevi, Isparta, 2008, s. 711-717.

ki, bu o dönemin aydınlarını harekete geçirmiş ve basında İttihad ve Terakki Fırkası'nın *millî iktisat* politikası doğrultusunda yazılar yer almaya başlamıştı. İncir Tröstü'nün yemiş çarşısından rekabeti kaldırıp üreticiyi esir duruma düşüreceği anlaşılıp, Germencik'te Belediye Reisi Ali Rıza ve eşraftan Hafız Tahir üreticileri ve konuyla ilgili olanları Germencik'te toplayarak 1912'de bölgenin ekonomik sorunlarını tartışmak üzere toplamış ve ilk toplantıyı gerçekleştirmişlerdi. Bu toplantıda, incir tröstünün kötü bir girişim olduğu, Müstahsiller Kongresi'nin Aydın'da toplanması gerektiği kararlaştırılmıştı.

Önce Germencik sonra Aydın'da toplanan üreticiler kongreler sonrası incir üreticilerinin oluşturacağı bir şirket kurulmasını programlarına almışlardır. 31 Temmuz 1912'de *Osmanlı Anonim Aydın İncir ve Himâye-i Zürra Şirketi*'nin kuruluşu taşra ekonomisindeki bu faal aktörlerin girişiminin neticesidir. Bu şirket, Aydın bölgesinde tefecilikle uğraşanların gayet fahiş fiyatla borç para vermeleri nedeniyle, üreticilerin özellikle incir üreticilerinin uğradığı zararları gidermek üzere harekete geçmiştir. İzmir'deki incir alıcıları düşük fiyatla mal almak kasdıyla gizli şirket (tröst) oluşturduklarından bu tröstle mücadele etmek ve üreticiyi korumak esas amaçları arasındaydı. Ancak şirket fazla bir yaygınlık kazanamamış, fakat bölgede kooperatifleşme hareketine ruh vererek, temel harcını atmıştır.¹⁴⁰ Avrupa sanayii gelişip iktisadî faaliyet alanlarını sınırlarının dışına taşınması, sermaye ve şirketleşme hareketlerini beraberinde getirmiş, bu ise aynı zamanda tekeli tröstleşmelere yol açmıştır. Aydınlı tüketici ve üreticiler hem Avrupa sermayesinin çevresi hâline gelmenin sancılına hem de yabancı sermayenin istismarına karşı iktisaden millî bir tepki olarak kooperatifleşme hareketlerine girişmişlerdir.

I.Dünya Savaşı yıllarında millî iktisat politikası ile millî tüccarını, millî bankasını, millî kooperatifini yaratmak isteyen İttihad ve Terakki'nin yoğun propaganda ve politikalarına rağmen Müslüman Türklerin ticarî alanda etkisizliği gerçekten dikkat çekicidir. Bütün bunlara karşın yine somut adımlar atılmıyor değildi. Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi yerli üreticiyi yabancı şirket ve simsarlara karşı koruma amaçlı örgütlerken, Millî Aydın Bankası da Batı Anadolu üreticisinin sermaye eksikliğini gidermeye çalışacaktı. Millî Aydın Bankası, Türkiye'de Akşehir Bankası'ndan sonra 'millî sermaye ve millî unsurlarla idare edilmek üzere kurulmuş ikinci (Müslüman) Türk bankasıdır.¹⁴¹ Banka aynı zamanda Gündüz Ökçün'ün ifadesiyle Türk tüccarı ile toprak

¹⁴⁰ Zeki Arıkan-Sabri Yetkin, "Millî Aydın Bankasının Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Tarih Tarihi*, İzmir, 1993, s.34-46.

¹⁴¹ Türkiye'de 1909-1930 yılları arasında anonim şirket olarak kurulan bankalar üzerinde ayrıntılı bir araştırma yapmış olan Gündüz Ökçün bu kuruluşların yapılanmasında, kredi sorunlarını çözmek isteyen Müslüman Türk tüccarlar ile toprak sahiplerinin önemli bir rol oynadıkları üzerinde durmaktadır. Bkz. Gündüz Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Yay. Osman Okyar, Ankara, 1975, 409-484.

sahiplerinin güçlenmeleri ile siyasi iktidara sahip olanların gittikçe daha “ulusal” bir politika gütmeleri arasında sıkı bir bağlantı kurmaktadır. Gerçekten de pek az bir süre dışında 1909’dan 1918’e kadar iktidarı elinde tutan İttihadçılardan Müslüman Türk tüccar ve toprak sahiplerini önemli ölçüde desteklediği, bu kesimin örgütlenmesinde ve ekonominin “millileşmesinde” ön ayak olduğuna şüphe yoktur.¹⁴² Millî Aydın Bankası’nın kuruluşunda da bu etkenlerin öncelikli bir rol oynadığını belirtmek gerekir. Batı Anadolu Bölgesinde Türk çiftçisi uzun yıllar ulusal bir kredi kurumundan yoksun faaliyet göstermiştir. 1913 yılı sonlarına kadar bu acıklı durum devam etmişti. Bu arada Kazım Nuri, Topcuğlu Nazmi, Sarızâde Ahmet ve arkadaşları üreticinin tüm olumsuzluklardan ve sömürülmekten kurtulabilmesinin tek yolunun ancak üreticiler arasında oluşturulacak bir birlikte gerçekleşeceğini savunmaya başlamışlardı. Kooperatifleşmeye doğru ilk adım atılırken, Kazım Nuri Bey İstanbul’a giderek Menteşe Mebusu Milaşi Halil Bey’e derterini anlatmıştır. Halil Bey müstahsilin sorunlarını yakından biliyordu. O nedenle önce elli bin altın lira sermayeli bir banka kurulmasını ve arkasından kooperatifleşmenin gereği üzerinde durdu.¹⁴³ İncir üreticilerinin sorunlarıyla yakından ilgilenen İzmir basını da Aydın’da kurulması düşünülen ‘İncirciler Bankası’na ilişkin haberler yayınlamaya başladı. Basın Aydın’da kurulması düşünülen banka hakkında haberler verirken, söz konusu bankanın kurulması için ve gerekli incelemelerde bulunmak üzere Aydın Vilâyeti Valisi Nazım Paşa ile bazı kişiler Aydın’a gitmişlerdir.¹⁴⁴

Hükûmete kuruluş başvurusunun tarihi 21 Şubat 1913’te yapılmış olsa da Millî Aydın Bankası’nın yasal olarak kuruluşunun Sadaretçe kabul edilmesi için bir yıldan fazla bir süre geçmiştir. Banka, nihayet 14 Mart 1914 tarihinde kurulmuştur.¹⁴⁵ Bankanın açılış töreni Aydın’da Kurşunlu Hanın biraz çeki düzen verilmiş avlusunda yapılmış ve banka hanın bir iki odasında çalışmaya başlamıştır. Kurucuları arasında Sükkerizâde Tevfik Paşa, Osmanzâde Rüştü Bey, Kuşadalı Hacı Mahmutzâde Hasan Bey, İzmir tüccarından Balcızâde Hakkı Bey, İzmir tüccarından Bakırzâde Ethem Bey, Sökeli Ömer Ağazâde Hasan Efendi, Çineli Hacı Sarı Molla, Karacasulu Hacı Ali Beyzâde Mustafa Bey yanında Aydın’dan şu kişiler vardır: Kulaksızzâde Mehmet Efendi, Hacı Osman Zeki Efendi, Hacı Ömerzâde İzzet Efendi, Hüseyin Efendizâde Nazmi Bey, Hacı Yaylazâde Hafız Ahmet Efendi, Hacı Alagızcâde İsmail Safa Bey, Küçük Ahmet Beyzâde Necib Bey, Hacı İdris Efendi, Kazım Nuri Bey, Peştimalcızâde

¹⁴² Zafer Toprak, *Türkiye’de Millî İktisat (1908–1918)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s.21-22; Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çev. Fatmagül Berktaş, İstanbul, 1985, s.102.

¹⁴³ Arkan-Yetkin, agm., s.53–54.

¹⁴⁴ *Abenk*, 24 Eylül 1913.

¹⁴⁵ Millî Aydın Bankası’nın resmen kuruluşu 21 Şubat 1913 tarihli kanun-ı muvakkat ile gerçekleşmiştir. Basındaki haberlerden anlaşıldığına göre fiilî açılış Eylül 1913, nizamnâmesinin onaylanarak daimi statüye geçiş ise 14 Mart 1914’tür. Bkz. Arkan-Yetkin, agm., s.58.

Şeyh Aziz Efendi, Peştemalcızâde Hüdayî Efendi, Reşadiye karyesinden Hacı Hasanzâde Hacı Halil Efendi.

Millî Aydın Bankası Aydın Vilâyeti incir üreticilerine kredi açmak, incir üretimi ve satımıyla ilgili kredi işlemlerini yürütmek, daha sonra kurdukları (30 Kasım 1915) *Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Şirketi*'ne borç para vermek üzere kurulmuştu. Bankanın hisse senetleri imtiyazlı olacak ve yalnızca Osmanlı uyrukları tarafından satın alınabilecekti. Millî Aydın Bankasının kuruluş ve faaliyetinin esasları yalnızca incir üreticilerine kredi karşılama ile sınırlı olduğu da anlaşılmalıdır. Ege havalsinin diğer ekonomik sorunlarına çözüm getirmesi ve her çeşit banka işlemleriyle de uğraşması ilke olarak kabul etmiştir. Banka kurulur kurulmaz yabancı sermayeyle iş gören ihracatçılarla mücadeleye girişmişti. Bir taraftan ürünün değerlendirilmesi ve fazla para etmesi konusunda büyük bir çaba gösterilirken diğer taraftan üreticilere para dağıtması suretiyle yabancı sermayenin iş görmesine meydan verilmiştir.¹⁴⁶ Bu süreç kısa sürmüştür. 1914 yılının Temmuz'unda seferberlik ilân edilmiş ve peşinden moratoryum ilânının ardından Millî Aydın Bankası ilk çalışma yılında oldukça zor bir duruma sürüklenmiştir. Hatta bu olumsuz durumdan dolayı taahhütlerini tam olarak yerine getiremeyen kurucu ortaklar ile Ziraat Bankası arasında bir anlaşmazlık ortaya çıkmış, bu anlaşmazlığın giderilmesi için on yedi kurucunun imzasını taşıyan bir dilekçe Sadarete verilmiş, anlaşmazlığın Şura-yı Devletçe giderilmesi istenmiştir.¹⁴⁷ Savaşın başlamasının ardından, incir mevsiminin de geçmesinden sonra üreticilerden tahsilât yapılması kolay olmadığından ve diğer yandan kurulmak istenen Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi'nin esas nizamnamesinin onaylanmamasından dolayı, bankadan borç almış olan incircilerin, ürünleri bu kooperatif aracılığıyla satmasından ötürü tahsilâtın gerçekleşmesi zorlaşmıştır. Bu durumun giderilmesi için çare aranmaya başlanmış ve sonuçta Millî Aydın Bankası'nın Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi adı altında, İzmir'de bir komisyon mağazası açılmasına karar verilmiş, bu suretle de banka alacaklarının tahsiline çalışmıştır. Bu şekilde oluşturulan satış teşkilâtı Aydın satış kooperatiflerinin esasını teşkil etmiştir.

Millî Aydın Bankası 1914 yılında mahallî gazete *Abenk*'in ifadesiyle “İncir muamelât-ı umumiyesini muvaffakiyetli” yürütmüştür. Fakat Banka'nın sattığı incir bedelinden, tüccarların Londra adına yaptıkları satışlardan dolayı Aydın-İzmir demiryolu idaresinden sekiz bin liralık bir alacağı kalmıştır. Hükümet bu paranın söz konusu idareden alınarak Banka'nın yönetim kurulu aracılığı ile üreticilere dağıtılmasına karar vermiştir.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Tuğrul Aka, “Millî Aydın Bankasına Aydın'ın İktisadi Bünyesindeki Rolü”, *Akış*, Sayı 15-16, 1941, s.10.

¹⁴⁷ Gündüz Ökcün, agm., s.423.

¹⁴⁸ *Abenk*, 27 Şubat 1915. Arıkan-Yetkin, agm., s.62.

Savaş ortamının ağırlığı ve sermaye taahhütlerinin ödenememesi ve üretici dışındaki alacaklarının tahsil edilememesi Millî Aydın Bankasını zor duruma sokmuştur. 1916 yılında Millî Aydın Bankası'ndan Kooperatif şirketine gönderilen bir yazıda, Kooperatif'e verilen kredinin arttırıldığı ve bu tarihten itibaren kredinin 8500 liraya çıkartıldığı belirtiliyordu. Bu arada kooperatif parasal sorunlarını çözümlemek için bir takım girişimlerde bulunulmuştur. İncir Müstahsilleri Kooperatifi Millî Aydın Bankasından 9953 lira borç aldığı gibi, İzmir Valisi Rahmi Bey'in yardımı ve aracılığıyla Osmanlı bankasından 5000 liralık bir de avans almıştır. Dahası Aydın eski Mutasarrıfı Hüsnü Bey'in olurlarıyla Aydın Gureba Hastanesini güçlendirme yardımına gitmiştir. I.Dünya Savaşı içerisinde Kooperatif aldığı yardımlar ve gösterdiği çabalarla giderek gelişmiş, savaşa rağmen ciddi çalışmalarda bulunmuştur.¹⁴⁹ Bu arada 1918 yılında Kooperatif Millî Aydın Bankası'nın hisselerini satın almış ve Banka Kooperatifin bir kurumu hâline gelmiştir.¹⁵⁰ 1919 yılı ortalarında Batı Anadolu Bölgesinin Yunan işgaline uğraması nedeniyle çalışmalarına ara vermek zorunda kalmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Batı Anadolu'da tarımsal ürünlerin ihracına yönelik bazı sanayileşme girişimleri de ortaya çıktığı gibi yabancı sermayeli, yerli işbirlikçi destekli tekeli zihniyete sahip büyük tarım şirketlerinden en çok tanınanı "The Smyrna Fig Packers Ltd" Şirketi Batı Anadolu'da incir üretim, işletme ve pazarlamasında hemen hemen tek söz sahibi olmuştur. Bu şirketin tekeli faaliyetleri karşısında gün geçtikçe zor duruma düşen Batı Anadolu'daki incir üreticileri ve tüccarları arasında birleşme ve kooperatifleşme düşüncesi bahsedildiği üzere oluşmaya başlamıştır.¹⁵¹ 1908'den sonra İktidara gelen İttihat ve Terakki Fırkası'nın izlediği Millî İktisat politikası da bu oluşumun hızla hayata geçirilmesinde etkili oldu.¹⁵²

Sonuç

10 Temmuz ertesi Kanun-i Esâsî yürürlüğe konarak meşrutî yönetime geçilmiş, yapılan seçimlerin ardından ise Mebusan Meclisi açılmıştır. Bu yeni durum İmparatorluk genelinde olduğu gibi Anadolu taşrasında da büyük yankılar uyandırmıştır. 1908 devrimiyle birlikte çok partili bir siyasal yaşama geçilerek ona yakın siyasal parti kurulmuştur. Yeni düzenin getirdiği özgürlük

¹⁴⁹ Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri İdaresi Meclisi Defteri'nden aynen Ankan- Yetkin, agm., s.63.

¹⁵⁰ *Aydın İl Yıllığı 1967*, Aydın, 1967, s.260.

¹⁵¹ Bu dönemde incir tröstüne karşı Aydın'dan İzmir'deki gazetelere pek çok şikayet mektupları yazılmıştır. Müderris Çallı Zade Hacı Mustafa'nın Mektubu için bkz: *Ahenk* 7 Şubat 1912, Avukat Aydın'ın Reşit Bey'in mektubu için bkz. *Ahenk*, 21 Ocak 1912.

¹⁵² Toprak, *age.*, s.18. Abdullah Martal- Oktay Gökdemir, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi ve Batı Anadolu'da Kooperatifçiliğe Yol Açan Ekonomik Gelişmeler", *Tarih Tarihi*, İzmir, 1993, s.16-19.

ortamı basın yaşamını ve kültürel yaşamı da etkiledi. Matbaa ile ilk kez bu dönemde tanışan Aydın Sancağı, mahallî ilk gazete ve dergilerin de çıkışına bu dönemde tanık oldu. II. Meşrutiyet ile birlikte Aydın Sancağı'nda yaşayan Müslüman (-Türk) ahali tıpkı imparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi sağlanan özgürlük sürecinin bir sonucu olarak, toplumsal tepkinin nasıl gösterileceğini öğrenecektir. Halk ilk kez toplantı, gösteri, miting, boykot kavramlarıyla bu dönemde tanışma fırsatı bulmuştur. Dönemin etkin siyasî hareketlerinin faaliyet alanlarından biri olan Aydın Sancağı aynı zaman diliminde yönetsel sorunlarla da boğuşmuş, merkezi otoritenin baskıcı politikalarına maruz kalmıştır. Aydın yine ilk kez siyasî parti kavramıyla beraber ve çok partili seçimleri de bu dönemde yaşamıştır. II. Meşrutiyet yıllarında taşrada millî bankacılık büyük ölçüde Batı Anadolu'da gerçekleşmiştir. Kooperatifçilik konusunda olduğu gibi bankacılık alanında da Anadolu'daki diğer taşra yerleşimlerinin öncülüğünü Aydın yapmıştır. İttihad ve Terakki'nin oldukça önemseydiği Batı Anadolu'da Aydın Sancağında sosyal –siyasal ve ekonomik dönüşüm apaçık kendini göstermiştir. II. Meşrutiyet döneminde Aydın Sancağında değişen yol ağı, yenilenen yerleşim ve ulaşım sistemi, üretim-tüketim ilişkileri, değişen kent kurumları, sosyal hayat tarzındaki modernleşme kıpırtıları değişim sürecinin habercisi olmuştur.

Kaynaklar

1319 *Maarif Salnâmesi* (1321) İstanbul.

1321 *Maarif Salnâmesi* (1323) İstanbul.

1326 *Senesi Aydın Vilâyeti Salnâmesi* (1328) İstanbul.

Abenk (1908) 3 Şubat, 18 Mart, 29–31 Temmuz, 31 Temmuz, 9 Ağustos, 15 Ağustos, 28 Ağustos, 24 Eylül, 23 Teşrin-i Sâni, 23 Kanun-ı Evvel, 20 Kanun-ı Sâni; (1909) 7 Mart, 11 Mart, 26 Nisan, 12 Haziran, 30 Temmuz, 23 Eylül, 25 Eylül, 26 Eylül, 14 Teşrin-i Evvel, 18 Teşrin-i Sani; (1910) 6 Nisan, 15 Ağustos, 26 Ağustos, 13 Eylül, 19 Eylül, 21 Eylül, 29 Teşrin-i Evvel, 4 Kanun-ı Evvel, 17 Kanun-ı Evvel, 9 Kanun-ı Sâni, 20 Kanun-ı Sani; (1911) 18 Ağustos, 27 Ağustos, 19 Teşrin-i Sâni, 13 Kanun-ı Evvel, 9 Kanun-ı Sâni; (1912) 21 Ocak, 7 Şubat, 22 Mart, 29 Mart, 3 Nisan, 8 Nisan; (1913) 17 Ağustos, 24 Eylül, 6 Teşrin-i Evvel, 17 Teşrin-i Evvel, 26 Kanun-ı Sâni; (1914) 8 Şubat, 18 Teşrin-i Sâni, 22 Kanun-ı Sâni; (1915) 27 Şubat; (1324) 30 Kanun-ı Evvel; (1325) 6 Mart, 8 Mart, 9 Mart, 18 Mart, 29 Nisan, 1 Mayıs.

AHMAD Feroz (1985) *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çev. Fatmagül BERKTAY, İstanbul.

AHMAD Feroz- Dankward RUSTOW (1976) İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler (1908–1918), *Günaydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4-5, Ankara.

AKA Tuğrul (1941) Milli Aydın Bankasına Aydın'ın İktisadi Bünyesindeki Rolü, *Akız*, Sayı 15-16, Aydın.

AKDOĞU Onur (2004) *Bir Başkaldırı Öyküsü: Zeybekler*, Cilt 1, İzmir.

- ALSAN Zeki Mesut (2006) *Memleket ocuğu; Mustafa'nın Romanı Aydın ve İzmir Hatıraları 1889–1907*, Yay. Haz. Ali BİRİNCİ, Vadi Yayınları, Ankara.
- Anadolu* (1911) 2 Teşrin-i Sâni, 10 Kanun-ı Evvel; (1912) 24 Mart, 14 Nisan; (1327) 22 Kanun-ı Sâni.
- Annuaire Oriental* (1914).
- ARIKAN Zeki- Sabri YETKİN (1993) Milli Aydın Bankasının Kuruluşu ve İlk Faaliyetleri, *Tarih Tarihi*, İzmir.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi* [BOA, İstanbul]
- Dahiliye Nezâreti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi, DH.MUI , 2-4/39-A; 11.N.1327; DH.MUI 2-3/15, 17.Za.1327; DH.MUI 2-3/33, 24.N.1327.
- Dahiliye Nezâreti Kısım-ı Mahsus, DH.KMS, 5–36-15.
- Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi, DH-MKT, 1302/14; 1260/56, 12.Ca.1326.
- İrade Dahiliye №. 9845. 394.
- İrade Dahiliye № 1328/C–10.
- İrade Adliye ve Mezahib, № 1326-B–1.
- Yıldız Tasnifi; Yıldız Perakende Askerî Maruzat, Y.PRK.ASK 229/28, 14.Ra.1323; 247/70, 02.Ca.1325.
- BAYINDIR Hüseyin Hilmi, Fehmi POYRAZOğLU (1966) *Aydın Kenti Tarihi, Coğrafyası ve Bugünü*, Kolalı Matbaası, Aydın.
- BİRİNCİ Ali (1990) *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- BUğDAYCI Aslan (2001) *Dünden Bugüne Nazilli*, İstanbul.
- ÇETİNKAYA Y. Osman (2004) *1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul
- DEMİR Fevzi (1988) *Aydın Vilayetinde 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- DEMİR Fevzi (2007) *Osmanlı Devletinde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908–1914*, İmge Kitabevi, Ankara.
- DURSUN M. Kamil (1994) *İzmir Hatıraları*, Yay. Haz. Ünal ŞENEL, Akademi Kitabevi, İzmir.
- ELMACI M. Emin (1996) *Bosna-Hersek'in Avusturya Tarafından İlhakı ve Doğurduğu Tepkiler (1908–1912)*, Ege Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- GÖKBEL Asaf- Hikmet ŞÖLEN (1936) *Aydın İli Tarihi: Eski Zamanlardan Yunan İşgaline Kadar*, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul.
- GÜNEŞ Günver (2002) Bir Fransızca Rehberine göre I. Dünya Savaşı Öncesi Aydın, *Aydın Kültür Sanat Dergisi*, Yıl 3, Sayı 18 (Ağustos-Eylül).
- GÜNEŞ Günver (2007) Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Aydın'da Basın Yayın Hayatı, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, Sayı 41, Ankara
- GÜNEŞ Günver (2008) Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Aydın'da İktisadi ve Ticari Yaşam; Aydın Ticaret Odası'nın Faaliyetleri, *Uluslar arası Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Edit. Bayram Kodaman ve Diğerleri, SDÜ Basımevi, İsparta

- GÜNEŞ Günver- Müslime GÜNEŞ (2009), *Atatürk Döneminde Aydın'da Eğitim, Atatürk ve Cumhuriyet'e Armağan*, Edit:Günver GÜNEŞ- Mehmet BAŞARAN, ADÜ Basımevi, Aydın
- Hizmet* (1324) 11 Şubat; (1325) 25 Şubat.
- HUYUGÜZEL Ömer Faruk (2004) *İzmir'de Edebiyat ve Fikir Hareketleri Üzerine Araştırmalar*, İBBKK, İzmir.
- İkdam* (1908) 18 Kasım, 9 Kanun-ı Evvel, 18 Kanun-ı Evvel, 24 Kanun-ı Evvel, 25 Kanun-ı Evvel, 26 Kanun-ı Evvel.
- İttihat* (1325) 2 Mayıs, 18 Mart.
- KANSU Aykut (1995) *1908 Devrimi*, Çev. Ayda ERBAL, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kave* (1909) 1 Kanun-ı Sâni.
- KAYGUSUZ Bezmi Nusret (1955) *Bir Roman Gibi*, İzmir.
- KERİMOĞLU Hasan Taner (2009) *İttihat Terakki ve Rumlar 1908-1914*, Libra Yayınları, İstanbul
- KOLOĞLU Orhan (1984) Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt I, İstanbul.
- Köylü* (1324) 25 Kanun-ı Evvel; (1908) 26 Teşrin-i Sâni, 27 Teşrin-i Sâni.
- MARTAL Abdullah- Oktay GÖKDEMİR, (1993) XIX. yy Osmanlı Ekonomisi ve Batı Anadolu'da Kooperatifçiliğe Yol Açan Ekonomik Gelişmeler, *Tariş Tarihi*, Yay. Zeki ARIKAN, İzmir.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* (1328) Devre I, İçtima IV, İstanbul.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* (1334) Devre III, S. 5, 11. İçtima, İstanbul.
- Meslek* (1327) 3 Kanun-ı Evvel.
- Mülbakat* (1325–26) 25 Teşrin-i Evvel.
- NAHUM, Henri (2002) *İzmir Yahudileri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ÖKÇÜN Gündüz (1975) 1909–1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Yay. Osman OKYAR, Ankara.
- PULLUKÇUOĞLU YAPUCU Olcay (2008) *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- QUATAERT Donald (1987) *Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881–1908)*, Yurt Yayınları, Ankara.
- Salnâme-yi Servet-i Fünun* (1326).
- SERÇE Erkan (1990) *İzmir'de Kitapçılık*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- SOTİRİU Dido (1995) *Ölümler Bekler*, Çeviren: Kriton DİNÇMEN, Arion Yayınları, İstanbul.
- SUN Zeynel Besim (1934) *Çakıcı Efe*, İzmir.
- SÜRGEVİL Sabri (1993) Birinci Dünya Savaşı Öncesi Aydın Vilayeti, X. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 22-26 Eylül 1986, Ankara, 1539-1553.
- SÜRGEVİL Sabri (2009) *II. Meşrutiyet Döneminde İzmir*, İBB Kent Kitaplığı Yay No: 62, İzmir
- TABAK Serap (1997) *İzmir Şehrinde Mülki İdare ve İdareciler (1967–1950)*, Ege Üniversitesi, Doktora Tezi, İzmir.
- Tanin* (1908) 9 Ağustos, 10 Ağustos.

- TEKİN Saadet (1997) *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Nazilli*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, İzmir.
- TOPRAK Zafer (1982) *Türkiye'de Milli İktisat(1908–1918)*,Yurt Yayınları, Ankara.
- TUNAYA Tarık Zafer (1988) *Türkiye'de Siyasal Partiler, II. Meşrutiyet Dönemi*, Cilt I, İstanbul.
- TUNAYA Tarık Zafer (1952) *Türkiye'de Siyasal Partiler, 1859–1952*, Arba Yayınları, İstanbul.
- YAVUZ Erdal (1978) 1908 Boykotu, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı: Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Ankara.
- YETKİN Sabri (1996) *Ege'de Eşkıyalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- YETKİN Sabri (1996) Mülhakat: II. Meşrutiyet İzmir'inin Bilinmeyen ve Demokratik Söylemli Gazetesi, *Kebikeç*, Yıl 2, Sayı 4, Ankara.